

25
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
25. szám. KIADVÁNYAI. 25. szám.

1052224

A MAGYAR HELYESÍRÁS A TATÁRJÁRÁSIG

ÍRTA
KNIEZSA ISTVÁN

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 2 8.

ÁRA: 0'80 p

5

016.561/25

A magyar helyesírás a tatárjárásig.

Helyesírásón azt a módot értjük, amellyel a beszéd hangjait írásban visszaadják, azokat a szabályokat, amelyeket az élő hangoknak írott (rovott vagy vésett) betűkkel való jelölésénél követnek. Magyar helyesírásón azt a módot értjük, ahogyan magyar (vagy magyar műveltségű) emberek a magyar hangokat írásban visszaadják.

Magyar szavakat három, sőt négy alphabetum jegyeivel is találunk leírva. Mégis, mikor magyar helyesírásról van szó, csakis a latin betűkkel feljegyzett magyar hangok jelölés-módjára gondolunk. A magyarság a nyugati kereszténységhez való csatlakozásával ezt az alphabetumot vette át, ennek a jegyeit alkalmazta magyar hangok jelölésére. A többi ábécével leírt magyar hangok jelölése a mi feladatunk megoldásánál nem jön számba (bár hangtörténeti szempontból elsőrendű fontosságú lehet), mert ezek a szórvány- emlékek legnagyobb részt idegen nyelvű, idegen műveltségi körhöz tartozó emberektől erednek, s így jelölés módjuk a fejlődés szempontjából alárendelt jelentőségű.

A latin betűsornak a magyar nyelv hangjai jelölésére való alkalmazása nagy nehézségekbe ütközött. A magyar nyelv ugyanis sokkal gazdagabb hangokban, mint a latin, s így a latin alphabetumban nem jut elegendő betű a magyar hangok számára. Másrészt meg több betű volt egyik-másik hang jelölésére (*c, k, qu, ch* stb.). Ez az oka annak, hogy az egyes korok helyesírásában olyan változatosságot találunk. Ehhez járul a különféle oldalról jövő, más latin írású népek műveltségi hatása, amely ebben a korban a helyesírásban is megnyilvánult, mert fejletlen, kezdődő írásbeliségünknek nem volt, nem is lehetett hagyományos tekintélyen alapuló helyesírása.

A magyar hangokat, mint mondtuk, az egyes korokban különbözőképen jelölték. Ez nagyon megnehezíti a nyelvtörténeti kutatásokat, hiszen minden egyes adatnál először azt a kérdést kell eldönteni, hogy a leírt betűcsoport milyen hangokat jelöl. Mivel pedig a nyelvtörténet legfőbb forrását: a régi nyelvet, csak írott emlékek őrizték meg, azért ennek a kutatásnak legelső feladata megállapítani az egyes korok jelrendszerének hangértékét, vagyis az egyes korok helyesírását.

Emellett a nyelvtörténeti szempont mellett igen fontos a helyesírás történetének vizsgálata annak a kérdésnek a szem-

pontjából is, hogy írásbeliségünk, műveltségünk milyen kultúra, melyik nép hatása alatt indult fejlődésnek, s milyen népek befolyása alatt állott fejlődése későbbi folyamán. A helyesírás története ezeket a műveltségi hatásokat elég híven tükrözi vissza.

A helyesírás vizsgálatánál, mint általában a nyelvkutatásnál, két főszempont lehetséges: leíró és történeti. Az első vizsgálja egyes korok hangjelölési módját és ezeket szabályokba foglalja. A másik kutatja részint a leíró módszerrel megállapított jelölés eredetét és kapcsolatait más nyelvek helyesírási sajátságaihoz, részint pedig egy nyelven belül az egyes hangok jelölésének fejlődését. A történeti módszerű kutatást meg kell előznie a leírónak: egy-egy korszakra vonatkozó anyag összegyűjtésének, a tények megállapításának. Ennek a munkának első fejezete óhajt lenni ez az értekezés.

Feladatunk tehát megállapítani, hogy írásbeliségünk legrégibb idejétől 1240-ig hazai emlékeink hogyan jelölték a magyar nyelv hangjait, volt-e egyöntetűség korok, vidékek hangjelölésében, vagyis voltak-e szabályok, amelyeket mindenki megtartott, ha magyar hangokat jegyzett le. Már itt is előre bocsáthatjuk, hogy voltak, de ezek nem a mai értelemben vett szabályok, inkább nem eléggé megállapodott szokások, vagy általánosságban követett jelölésmódok, amelyek azonban sohasem lettek kizárólagosakká. Egy-egy nyelvemlék, egy-egy korszak helyesírásában felismerünk bizonyos irányelveket, bizonyos általános szabályokat; sőt ha egy-egy hang jelölését vizsgáljuk, néha meglepő következetességet találunk. Azonban nincs egyetlen-egy emlékünkhöz sem, amelynek minden hangra kiterjedő következetes és egységes jelölésmódja volna (felesleges talán megjegyeznünk, hogy ilyen következetes helyesírásunk még ma sincs). Épen a jelölési ingadozások teszik szükségessé ezeknek beható vizsgálatát.

Forrásunk 1240-ig minden magyar nyelvemlék: összefüggő és szórvány-nyelvemlék egyaránt: a Halotti Beszéd, Anonymus, Várad Regestrom és az oklevelek. Az utóbbiak közül azonban csak a kétségtelenül valódi, azaz hiteles (tehát minden bizonnyal a dátumnak megfelelő időből való) és eredetiben ránk maradt okleveleket használtuk. A hamis oklevelek, még a közelkorú hamisítványok is, a mi szempontunkból kétes értékűek, mert adataikat alig lehet időhöz rögzíteni. A hamisítvány korát általában csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, másrészt a hamisító mindig archaizál (régieket alapján), s így adatai a hamisított korra is, a hamisítás korára is megbízhatatlanok.

Egy-két hamisítványt mégis szükségesnek tartottunk felvenni, különösen a következőket: a bakonybéli apátság 1086-os összeírólevelének I—II. részét (PRT. VIII, 267 és facsimile), melynek nyelvi alakjai a XI—XII. századra mutatnak. Ugyan-

így az 1194-es és 1195-ös okleveleket, amelyek szintén közelkorú hamisítványok. Adataik természetesen csak másodrendű fontosságúak az eredeti és valódi oklevelek adataival szemben. Nincs korjelölő erejük. Ezeket *-gal jelöljük, amely az évszám előtt áll.

Ugyancsak nem használjuk fel az átírt oklevelek adatait sem. Ezeknél sohasem vagyunk bizonyosak affelől, hogy a kérdéses jelölésmód az eredeti oklevél írójának vagy az átírónak a jelölésmódja-e. Mégis szükségesnek látszott fölvenni az 1240-ig átírt okleveleket, mert ezek mindenképen ebbe a korba tartoznak. Nehézséget okoz azonban adataik felhasználásánál annak a bizonytalansága, hogy az oklevélírónak vagy az átírónak a helyesírását tükröztetik-e vissza. Mi az eredeti oklevél idejébe helyezük, de megkülönböztetésül a többi adattól [] jel közé tesszük.

Más a kérdés a Váradi Regestrom adatainál. Ez ugyan csak 1550-iki kiadású nyomtatásban maradt ránk, mégis sokkal bátrabban használhatók adatai, mint az átírt okleveleké. A VárReg. kiadója, mint előszavában is mondja, semmit sem akart változtatni az eredeti szövegen, nem másítja meg ennek eredeti helyesírását, s így nyomdahibái mellett is bizonyos óvatossággal felhasználható.

Forrásainkat a lehetőséghez képest eredetiből vagy facsimiléből dolgoztuk fel. Anonymust a FEJÉRPATAKY-féle, a VárReg.-ot a KARÁCSONYI-BOROVSKY-féle facsimile-kiadásból idézzük. Az oklevelek közül az 1200-ig terjedőknél a Magyar Nemzeti Múzeumban levő facsimile-gyűjteményt, a későbbieknél pedig a Nemzeti Múzeumban és az Országos Levéltárban őrzött eredetieket használtuk.¹ Mindazon esetekben, amikor az eredeti oklevelek Budapesten nem voltak hozzáférhetők, a különböző oklevélkiadásokra voltunk utalva.

A tárgyalt két és fél évszázadot egy korszaknak vesszük. Általában egységes szakasz ez annyiban, hogy éles határok nincsenek az egyes évszázadok hangjelölései között. Néhány esetben ugyan indokolt volna a XI—XII. századnak és a XIII. századnak elválasztása, s ilyen esetekben meg is tesszük, de általánosságban, minden hangnál nem látszott szükségesnek.

Feladatunk az Árpád-kori magyar helyesírás vizsgálata. Ehhez képest azt vizsgáljuk, hogy az egyes hangoknak mi a jelölése. A hangokat fonetikus rendben tárgyaljuk és fonetikusan jelöljük.

Ebben a korban a következő hangok vannak:

¹ DR. CSÁNKI DEZSŐ államtitkár úrnak, az Országos Levéltár főigazgatójának, DR. JAKUBOVICH EMIL úrnak, a M. Nemz. Múzeum Levéltára igazgatójának, valamint a két levéltár tisztviselőinek hálás köszönetet mondok itt is előzékeny szíveségükért és nagybecsű támogatásukért.

1. magánhangzók: *a, ā, o, ō, u, ū*?; *ε, ē, e, ē, i, ī, ü, ū* és talán *ö* (és *ő*??); 2. diftongusok: *au, ou, uu, ai, oi, ui, eü* (és *ēü*?), *iü, üü* (esetleg *eü, iü, üü* is?), *eĭ* (*ēĭ*?) és az *i* előtagú emelkedő diftongusok: *ia, ie, io, iu* stb.; 3. mássalhangzók: a) explosívák: *p, b, t, l, d, d̄, k, g*; b) spiransok: *f, v, s, š, x, γ, h*; c) nasalisok: *m, n, ű, ŋ*; d) liquida és tremulans: *l, l̄, r*; e) affricaták: *ts, tš*.

Ezek közül a hangok közül az *a, o, p, b, t, d, m, n, ŋ, l, r* jelölése sohasem volt probléma. U. a magyar hangok körülbelül azonosak a megfelelő latin hangokkal, a latinban csak egy jelük volt, s így ezeknek a jeleknek a magyar hangokra való alkalmazása semmi nehézséget nem okozott. Ezeket mi is csak megemlítjük, de bővebben nem foglalkozunk velük.¹

*

I. Magánhangzók.

1. **a** hang. — Illabialis *a*. Jele minden helyzetben és mindig *a*. Pl. 1055: *azaa, cuta* | 1181: *capv* sz. | 1214: *pow-fa* pristaldus MODL. 69. stb. Szó elején néha *ha*-val is jelölik, ami más magánhangzókkal kapcsolatban elég gyakori (l. *ε, o, u, i*-nél), *a*-hangnál ritka: 1218: *Hayanduc* szolga MonStrig. I, 219 | VárReg. 141. §.: *Hagya* sz. 5-ször; vö. uo. *Agya*.

2. **ā** hang. — Illabialis hosszú *a*. Jele ugyancsak *a*. Általában nem különböztetik meg a hosszú hangokat, írásban nincs külön jelük.

Sokszor találunk kettős magánhangzókat, de ezek többnyire nem hosszúságot jelölnek, hanem külön ejtendő szótágak; gyakran ékezetük is van, ami a különéjtést világosan mutatja. 1055: *azaa* | 1001/1109: *Zaarberin*; vö. 1001: *Σαγαρβουεν* | 1206: *Bááchiensi* MODL. 45. | 1211: *Zaarhegy* ~ fg.: *Zaharegi*² (*Szárhegy*) PRT. X, 514 | 1212: *Baachiensi* MODL. 64. | 1230: *Baatur* villa Kisfaludy lt. | 1234: *Bááchiensi* MODL. 194. | 1235: *Taarnuk* 3-szor (ma *Tavarnok* Nyitra m.³) Forgách lt. stb. (de már 1181-ben: *Bacienfý* fcs. | 1198: *bacienfe* | 1199: *bacienfi* | sőt 1111- és 1113-ban is: *comes de bache* | a XIII. században legtöbbször így, egyszerű *a*-val fordul elő).

Van azonban több adatunk olyan kettős *aa*-kra, amelyeknek etymonja nem **aya* vagy **ava*, vagy ismeretlen eredetűek: Anon. 6. §.: *faac* genus; vö. 50. §.: *Sac* sz. | 1211: *Vasaard* 3-szor ~ fg.: *Vasard* szolga PRT. X, 513 | *Vaasard* szolga 512 | *Vaasar* szolga 515 | *Zaazlou* szolga 507 | 1227: *Saadoc* mons

¹ A rövidítések közül: sz. = személy; h. = hely; fcs. = facsimile; MODL. = Országos Levéltár diplomatikai osztálya.

² A tihanyi apátság 1211-es összeírólevelének a fogalmazványa is ránkmaradt. Az eltéréseket feltüntetjük: fg. = fogalmazvány; teljes egyezés esetén csak az egyiket közöljük.

³ Szláv *tovarnik*-ből; l. a mai *Tárnok* helyneveket. A *Tavarnok* alak valószínűleg újabb átvétele a tót *Tovarnik*-nak (l. Lipszky, Rep. 673).

MODL. 134. | 1229: *Kaas* villa (Kás Somogy m.) PRT. I, 695 | 1231: *zalaas* szolga MODL. 165. | 1239: *Kayaar* 2-szer (Balatonfőkajár) W. VII, 81. Nem lehetetlen, hogy ezekben az esetekben mégis hosszú *a*-t akarunk jelölni (vö. *ee*, *oo!*).

3. **o** hang. — Jele *o*. Szókezdetén itt is előfordul néha a *h*, mint az *a*-nál (l. még *ε*, *u*, *i*-nél is). 1113: *Honor* (*Onor* Nyitra m.) | 1193: *horcha* (*Arcsa* Tolna m., vö. CSÁNKI III, 414) | 1211: *Horozcueh* PRT. X, 516 (ERDÉLYI L. szerint Oroszköve?, vö. 1267: *Vruzku* PRT. X, 526) | 1237: *Homodoj* (*Adamé*) Kisfaludy lt.

4. **ö** hang. — Aránylag elég számos adatunk van egyszerű *o*-kra olyan esetekben, amikor *ou* diftongust várunk. Legnagyobb részük a XIII. századból való, de egy-két esetben előfordul már a XII. században is. Bizonyos, hogy ezeknek egyike-másika lehet íráshiba is (pl. Anon.-nál egyszer 48. §.: *zolocu*, minden más esetben *ou*, ebben a szóban is: *zoloucu*), lehetetlen azonban ezeket általában íráshibának tartani (1240-ig kb. 40 adat!). — Az *ou*-ból fejlődött hosszú *ö*-nak ebben a korban még csak szórványosan előforduló első adatai: 1113¹ *eraco* (*Krakován* Nyitra m. ómagyar *Krakou*) | Anon. 48. §.: *zolocu* egyszer! | 1157-8: *zamto* possessio | 1181: *hαιο* | 1193: *aldocut*—1201: *Samto* 2-szer (falu Fejér m.) Kisfaludy lt. | 1211: *Samthou* ~ fg.: *Santo* (*Szántód* Somogy m.) PRT. X, 516 | *Hoyoholmu* ~ fg. *Hoyouholmu* határjel 509 | 1219: *Churgo* (Somogy m.) W. XI, 156 | VárReg. 68. §.: *Berucio* és *Berucyo* h. (ma Szentjebb Bihar m., vö. 345. és 166. §.: *Burucion* és *Beruchyou* folyó, ma: *Berettyó*) 98. §.: | *Zanpto* falu (Bihar m.) | 65. §.: *Zuuzo* sz. | 329. §.: *Zobozlo* h. (Hajdu m.?) | 1222: *moglocha* (*Maglóca* Sopron m., vö. CSÁNKI III, 618) MODL. 97., uo. *Magluca* is! | 1226: *Monoroquerech* h. W. VI, 434 | 1227: *Chergo* terra MODL. 132. | 1231: *Sobuflo* sz. MODL. 168. | *Sáru/ozo* 2-szer uo. | 1232: *Craco* h. 3-szor W, VI, 505 | 1234: *Mifcoz* genus MODL. 196., vö. uo. *Mifcouz*, *Micouz* | 1236: *huzzeuo3o*, *zeguno3o* 2-szer határjelek Múz. törzslt. | 1237² I: *Sceko3ov* ~ II: *Sceko3o*. (*Szikszó* Temes m.?) Kisfaludy lt. | 1239: *comez* da *Zonuk* W. VII, 77 | *Zampto* villa (Hont m.?) MonStrig. I, 332 | 1237—40: *Scamto* villa PRT, I, 781 | *Zazlo* villa (Győr m.?) 778 | *Chvmoslo* 772 és *Comozlo* 774 szolgálk | 1240: *Cumloozo* MODL. 249.

Előfordul néhányszor *oo* is. Ennek a hangértéke nagyon bizonytalan. Ez is hosszú *ö*? 1055: *hulwoodi* locus 2-szer | 1171: *volóód* szolga (kétségtelenül külön ejtendő szótagok!) | 1224: *Chechtoo* halastó W. VI, 426 (vö. uo. *Chechtow* is!)

¹ A zobori apátság 1111- és 1113-as oklevelének helyesírása rendkívül zavaros. Az egész korszaknak úgyszólván minden jelölés módját megtaláljuk bennük. L. a magánhangzóknál: *aa* > *a*, *ö* hangot, a mássalhangzóknál minden hangot!

² Duplum, l. az *ö*-nél.

5. *u* hang. — Jele *u*, *v* és a XIII. századtól *w* is. Legrégibb emlékeinkben *u*-t találunk, a XII. században fellép a *v*, amely a XIII. században majdnem kiszorítja az *u*-t. 1055-ben pl. csak *u* a jele, Anon.-nál szó kezdetén $4 u \sim 2 v$, szó belsejében és szó végén $54 u \sim 3 v$, HB.-ben $17 u \sim 1 v$. Ezzel szemben 1193-ban már több a *v*, mint az *u*. A XIII. században pedig különösen szó elején majdnem teljesen eltűnik az *u*; vö. az 1211-es oklevélben $2 u \sim 24 v$ és $9 w$, a VárReg.-ban pedig egy *u*-t sem találunk! A tövégi magánhangzók rendszerint *u*-val vannak írva. A kivétel nagyon kevés. 1181: *Tofv* sz. | 1198: *Bekv* szolga | 1199: *kalv*; vö. uo. *kalu* is (Káll Zala m.) | 1231: *hercegv* sz. Kisfaludy lt. stb.

A XIII. században szó elején feltűnik a *w* a rövid *u* jeleképpen. Szó belsejében nem fordul elő, szó végén is csak egy adatunk van rá: 1222: *o/w* comes MAKÉvk. V, 2: 197. Szó elején: 1198: *wgrinus* püspök; vö. uo. *vgrino* | 1211: *Wnoca* PRT. X, 504 | *Wruf* 508 | fg.: *Wgod* 504 | *Wtod* \sim fg.: *Vtod* 514 szolgák | VárReg. 323. §.: *Wruz* sz. | 1217: *Wruz* sz. W. XI, 141 | 1220: *wdornicorum* MODL. 97.; uo. *uuduornicorum*!!! (egyetlen adat a rövid *u*-nak *uu*-s jelére) | 1222: *wivariensi* HazOkmt. V, 10 | 1223: *Wdorii* villa (Pozsony m.) PRT. I, 660 | 1228: *Wdword* 2-szer | *Wduord*, *Wduordienses* és *Vduordenses* (*Udvard* Komárom m.?) MonStrig. I, 267 | 1231: *Wdwornicorum* és *vdwornicorum* MODL. 168. | *Wduorhel* (Fejér m.), *Wyloc* Kisfaludy lt. | 1237: *wgrini* Kisfaludy lt.

Van néhány adatunk szókezdő *hu*-rá is. Anonymus *Ung*, *Ungvár* nevét mindig *h*-val írja: *Hung*, *Hunguar* (2., 12., 13., 14. és 39. §.), a *Hungari* \sim *Hungvari* etimológiája kedvéért. Más szóban egyszer: 22. §.: *humufouer* (*Omsóér*) | [1075/1217: *Hudwordiensium* és *hudwordiensium* (*Udvard* Komárom m.) MonStrig. I, 54] | 1211: *Hugoron* villa (?) PRT. X, 509 | *Vnoca* \sim fg.: *Hunoca* szolga 511 | VárReg. 243. §.: *Hugofa* (*Ugoesa* m.) | 1218: *hunuca* szolga MonStrig. I, 219 | 1230: *huyfolu* (Csanád m.) Kisfaludy lt.

6. \bar{u} hang. — Nem bizonyos, hogy ebben a korban volt-e már hosszú \bar{u} . A mai hosszú *u*-k vagy *uu* diftongusokból fejlődtek, vagy fonetikai nyúlások (egytagú szavakban a tövégi rövid magánhangzó lekopása után). Az előbbieket még diftongusok, bár az egyszerű *u* talán inkább \bar{u} -t jelöl (vö. az *uu*-nál), az utóbbiaknál szintén kétséges, hogy ebben az időben hosszúak-e. Jelölésük teljesen azonos a rövid *u*-éval, tehát *u*, *v* és *w* (egyszer!).

A) *u*. — Anon. 8. és 32. §.: *urfuur* 4-szer | 1193: *Tur* (*Túr* falu Zala m.), *aldocut* | HB.: *ur* (*úr*) | 1211: *Hoduth* \sim fg.: *Hodut* PRT. X, 514 | *Hodvth* \sim fg.: *Hodut* uo. (*hadút*) | *Cysveth* \sim fg.: *Chuswet* szolga 515 | 1234: *Cubulcuth* (*Köbölkút*) HazOkmt. VIII, 30 | *Cristur* (*Keresztúr* Bars m.?) Mon.Strig. I, 323.

B) *v.* — HB.: *vr* | 1211: *Hodvth* PRT. X, 514 | *Vreh* szolga (?) 511.

C) *w.* — 1239: *Althalwth* terra W. VII, 84.

7. ε és $\bar{\varepsilon}$ hangok. — Az *e*-féle hangokat nem különböztetik meg, hanem az ε , $\bar{\varepsilon}$, *e*, \bar{e} -t egyformán *e*-vel jelölik. Az eredetiből átvizsgált oklevelekben semmiféle megkülönböztetésnek sem lehet nyomát találni.

Az ε és $\bar{\varepsilon}$ hangok jele tehát az *e*.

Szó elején néha *he*-t is találunk (l. az *a*, *o*, *u*, *i*-nél). 1211: *Cucen Hereh*, *Ludos Here*, *Feket-heresh* (vagy *Fekethereh*?) PRT. X, 509 | 1214: *Cutsa-heri*, *Barba-heri* PRT. I, 629 | 1223: *Kutsaheri*, *Fizedheri* PRT. I, 658 és 660 patakok | VárReg. 273. §.: *Herdeud* 2-szer villa (*Erdőd* Szatmár m.) | 1229/30: *Her rivulus* W. XI, 211 | 1237: *hegur* fa (*égerfa*) Múz. törzslt.

Két-három esetben *a*-t találunk az ε helyén. Nem lehetetlen, hogy nagyon nyílt ε jelölése akar lenni. [1075/1217: *Haperies piscina* MonStrig. I, 56] | 1193: *athachin* [??]; vö. uo. *ethechyn* (*Ecsény* Somogy m., l. CSÁNKI II, 601) | *faerigiaza* (*Fejéregyháza* Somogy m., l. CSÁNKI II, 604); uo. *feyrhigaz* ua. h.

8. *e* és \bar{e} hangok. — Jelölésük azonos az ε hangokéval, tehát *e*. Szóelei *he*-re nincs példánk.

Érdekes az 1211-es oklevélnek szóvégi \bar{e} jelölése: a 3. személyű *e* birtokrag végén *h*-t találunk. *Appatfeereh* (*Apátfehére*), *Varfeereh*, *Zouafeereh* dombok PRT. X, 508 | *Zolocostueh* 511 | fg.: *Sebus Gueldegueh* 509 ~ hit. p.: *Gueldeguh* | *Horozcueh* 516 határjelek | *Banriueh* (*Bánréve* Tolna m.) 511 | *Cucen Hereh*, *Feket-heresh* stagnum 509; vö. *Ludos Here* locus uo. | *Fedeh* h. 512; vö. 1055: *Fidemfi* | *Vreh* 511 | *Vsch* 512 | *Theteme* ~ fg.: *Tetehmek* 512 | *Zelcheh* ~ fg.: *Zelceh* 512 | *Zele* ~ fg.: *Zeleh* 515 | *Seleh* 512 | *Kysideh* 503 | *Zemeh* és *Zeme* 511 és 507 | *Kesseh* 514 | *Chemeh* ~ fg.: *Cemeh* 513 | *Cheneh* 506 | *Eceh* 513 | *Buhte* ~ fg.: *Buhteh* 4-szer 510 | *Sebeh* 512 | *Cebek* és *Chebe* 513 | *Chedeh* 512; vö. *Cedhe* 503 | *Benseh* 513 | *Cucheh* 512 | *Zethe* ~ fg.: *Zeteh* 513 | *Meduel* ~ fg.: *Medueh* 512 | *Fileh* 512 | *Enderesh* 513 | *Endreh* 514 | *Quereh* 512; vö. uo. *Kereu!* | *Zenteh* 512; vö. *Zenteu* 509 szolgák.

Az utóbbi két példa azt mutatná, hogy az adatok egy részénél ez a *h* a γ hang jele volna. Nem jelölhet azonban γ -t az esetek legnagyobb részénél, így pl. a birtokos személyragok esetében s a következő szavakban: *Medueh*, *Enderesh*, *Endreh* stb. (l. előbb), hiszen ezeknek az etimológiáját jól ismerjük, s itt a γ -nek semmi nyoma (< szláv *medvěds* és *Andrej*).

Ilyen szóvégi *h* más magánhangzó után is gyakori, sőt diftongusok után is előfordul. *Lustah* villa ~ *Lusta* 516 (*Losta*?) | *Thertueh* ~ fg.: *Tertueh* szolga 514 | *Ozoufeuh* villa ~ fg.: *Ozoufeuh* 505 (*Aszófő* Zala m.) | *Ituuh* locus

516 | Keurustuuħ locus 516 | Hagmastuh ~ fg.: Hagimastuh colliculum 510 (ez valószínűleg -tüy; vö. a -y hangnál). — Nem hosszúságot akar itt a *h* jelölni? Ha igen, akkor különös, hogy csak szó végén fordul elő. Vö. PAIS: NyK. XLIV, 326 és MNY. XVIII, 28 stb.

Többször találunk *ee* jelölést. Ezek azonban külön szótagok. 1055: *meze* | 1171: *Bééffa* ancilla | 1229: *Feerighaz* (*Fejéregyháza* Somogy m.) PRT. I, 695 | 1231: *Sciluašfjée* vallis MODL. 168. | *Gurguffenerée*; vö. uo. *Dragoffenerű* | 1236: *Euzlumezée* birtokhatár Múz. törzslt. | *Cuešmezée* (vö. az *aa* jelölést is).

Vannak adataink olyan *ee*-kre, amelyeket nem tudunk így magyarázni, mivel nem tudjuk kimutatni előbbi **eye*-, **ehe*-alakjukat. Ilyenek: Anon.: *euseè* személynév 8-szor és *cufee* (hiba *eufee* helyett) | 44. §.: *kevee* 2-szer | 1141—61: *Zeezta* sz. | 1234: *Sceez* 2-szer villa PRT. VIII, 283 (*Szűz Győr* m.); vö. 1239: *Scezv* 2-szer PRT. VIII, 284 és *1171-es hamis, de közelkorú oklevélben: *Sciscienses* 3-szor PRT. VIII, 275—6 | 1235: *Deef* comes Századok 1897: 585 | 1237: *seecloc* helynév(?) HazOkmt. VII, 24 | 1238: *Beel* 2-szer PRT. I, 761 (*Bakonybél*) | 1239: *Beel* PRT. I, 786 | 1240: *beerch* (*bérc*) HazOkmt. VIII, 37 | (vö. *Bel* és *berz*, *berczy* stb. alakokat *ts*-nél). — Nem lehetetlen, hogy ez adatok némelyikében az *ee* talán hosszú *e*-t jelöl.

9. *i* és *ī* hangok. — Jeleik *i* és *y* (*ī*, *y*). Az *y* eredetileg *ij* (*iī*) hangkapcsolatot jelölt. Nálunk azonban nincs különbség az *i* és *y* jel hangértéke között; mindkét betű ugyanazt a hangot jelöli. Használatuk vegyes, úgyhogy majdnem minden oklevélben előfordul mind a kettő: 1193: *kaminat hījg* | *hījgiš*keu | HB.: *mia* (*miatt*) | *nugulmabeli*, de uo. *bratym* | *šeleyem* | 1201: *vījgor* Kisfaludy lt. (*Igar Fejér* m.) | 1208: *hylyunic* 2-szer patak MODL. 47 | 1211: *Bychachi* ~ fg.: *Bicaci* és *Biccaci* PRT. X, 512 és 513 (*Bikács* falu).

A tövégi rövid *i*-t általában *i*-vel jelölik, *y*-nal nagyon ritkán fordul elő.

10. *ū* hang. — Az *ū* hang jelölése teljesen azonos az *u* hang jelölésével. Tehát: *u*, *v* és *w* (l. az *u*-nál).

A) A XIII. századig *u* a gyakoribb, azután a *v*. Egyébként egymás mellett, néha ugyanabban a szóban előfordul mind a kettő; pl. Anon.: *ušubuu* 19-szer ~ *všubuu* és *všubu* 10-szer | 1193: *ugufa* ~ *vgufa* (*egyfa* = *szen* *tfa*) stb. A tövégi rövid *ū*-t túlnyomóan *u*-val jelölik, a *v* igen ritka, vö. 1055: *kerekv* ~ *kereku*.

B) *w* is jelölhet rövid *ū*-t, de csak szó elején fordul elő: 1211: *Whues* sz. PRT. X, 507.

11. *ū̄* hang. — Nem tudjuk biztosan kimutatni. Talán még *ū̄ū̄*-nek hangzik (l. az *ū̄ū̄* diftongusnál).

12. **ö** hang. — Ez a hang az ó-magyarban fejlődött az *ü* (esetleg az *e*) hangból. Ebben a korban azonban még csak halvány nyomai vannak. Nem is szórványosan, hanem egész kivételesen, néhány adatra szorítkozva fordul elő, ha ugyan ezeket az *ü* hang helyén álló *o*-kat helyesen olvassuk *ö*-knek. [1075/1217: *feniosauicza* | *orduksara* MonStrig. I, 54] | 1113: *copusde!!* (Köpösd Nyitra m.) | 1142–46: *Gourin* (de usonibus, qui caperentur *Gourin*; ERDÉLYI: PRT. I, 597 szerint az oklevél *eu*-ja *ou*-ból van javítva; a. m. Győr) | 1198: *georienfi* (?) | 1211: *Nomuolou* ~ fg.: *Numuolou* sz. PRT. X, 511 | *Hueseos* ~ fg.: *Hvseos* tó PRT. X, 509 (ERDÉLYI L. szerint *Hüsös* (?) tó i. m. 424 és 425) | 1214: *Ykörtou* PRT. I, 629 (*Ökörtó*; vö. ugyanez a tó: 1223: *Ikvrtou* PRT. I, 660).

Valószínűleg *ö* hangot akarnak jelölni a székesfehérvári káptalan 1237-es oklevelének *ou*-s alakjai. Ebből az oklevélből két eredeti példány van a Múz. Kisfaludy lt.-ban. Az I. példányban több ízben *ou*-t és *ov*-t találunk a II. példány *eu*-je helyén: I: *Erous* ~ II: *Ereuf* | I: *kerou* ~ II: *kereu* | I: *kerdou* ~ II: *kerdeu* | I: *Scemov* ~ II: *Scemeu* | sőt I: *Tekero* ~ II: *Tekerov*, szolgák nevei. Ilyenek még: 1231: *Mezov* sz. MODL. 165. és 1237: *Fertow* (*Fertő* tó) MODL. 220. Talán helyes úton járunk, ha azt hisszük, hogy az *ou*, *ov* betűk itt *öü* diftongust jelölnek, s így átmenetet képeznének az *eü*-től az *ö*-höz. Ez a hosszú *ö* már meg is jelenik a fenti oklevél *Tekero* adatában (~ II: *Tekerov*).

II. Diftongusok.

1. **au** diftongus. — Az Árpád-kor legelején fordul elő. Jele *au* és *av*. 1055: *gifnav*, *munorau*, *monarau* 2-szer | 1113: *prauna* (Tótpróna Turóc m.).

2. **ou** diftongus. — Jele *ou* és *ov*. Az *ou* sokkal gyakoribb, s különösen a XII. század végéig szinte egyetlen jele az *ou*-nak. 1113: *nozdrogouz* (*Nozdrkóc* Trencsén m.) | Anon.: *menumorout* 31-szer | *zoloucu* (egyszer *zolocu*, valószínűleg íráshiba) | *gelou* ~ *gelu* ~ *geleou* stb. | mindig *ou*! — 1193-ban már mind a kettő előfordul: a) *chergou* (*Csurgó* Somogy m.) | *Mour* (*Mór* Fejér m.) | *Bobouca* (*Babócsa* Somogy m.); b) *Moinerov* | *lovacol*. — A HB.-ben csak *ov*-os alakokat találunk: *iov*, *iovben*, *bovdug*, *iarov*, *uolov*, *ovga*, *ovdania*. — 1211-ben *ou* az általános: *Souzou* PRT. X, 512 | *Sorloud* 508 | *Bolsou* 3-szor 513 | *Moglou* 505 stb. szolgák. — A VárReg.-ban is kevés kivétellel általában *ou* az *ou* diftongus jele. — Egyébként a két jelölés egymás mellett található ugyanabban az oklevélben, sőt ugyanabban a szóban is: 1198: *Warou* ~ *Bulchov* sz. | 1223: *Ikvrtou* | *Aldoukuth* ~ *Eleutov* PRT. I, 660 | 1231: *Chaflou* ~ *Chaflov* villa MODL. 168. | 1237: *Movrouch* W. II, 75. (Márcz, vö. CSÁNKI III, 621) | I: *hovd* ~ II: *houd* villa Kisfaludy lt. (*Hódmezővásárhely*).

Ezek mellett nagyritkán egyéb jelölés is előfordul: *ouu* és *ow*. 1211: *Pouus* szolga PRT. X, 511 | 1214: *powfa* prisdaldus MODL. 69. | 1224: *Chechtow*, *Ffeyrtow* halastavak W. VI, 426; vö. uo. *Chechtoo* és *Kollou* sz. 427.

3. **uu** diftongus. — Jele *uu*, *uv* és *vv* (*w*). Ezt a jelölést azonban csak a XI—XII. században találjuk következetesen, a XIII. században nagyon ritka. Ekkor már nem különböztették meg az *u* monoftongustól s *u*, *v*-vel jelölték. Valószínű, hogy az ilyen *uu* helyén található *u*, *v* már \bar{u} -t jelöl. Eldönteni nagyon nehéz, hogy hogyan hangzott, azért etimológiájuknak megfelelően itt tárgyaljuk (vö. még az \bar{u} hangnál).

A) *u*, *v*. — A XIII. századig is előfordulnak, azonban azután rendes jelei az *uu*-nak (vagy már \bar{u} -nak?). 1113: *goluz* (*Galgóc*; vö. Anon.: *Golgoucy*) | Anon.: *bulfu* 2-szer \sim *bulfuu* 12-szer! | 1181: *Capv* sz. | 1200: *Crafv* megye | Vár. Reg.: *Bulfu* sz. 4-szer, falu 1-szer; vö. 148. §.: *Bulfuh* és 241. §.: *Bulfuhut* sz. | 1233: *Bulchu* villa Forgách lt. (*Búcs*!! Esztergom m.; vö. 1208: *Bulchou* ugyanez a falu MonStrig. I, 186).

1200-tól 1240-ig alig két szóban fordul elő ez a diftongus. Ezek: *Bulcsú* és *falú*. Mindkettőben leginkább *u*-t találunk: *Bulchu*, *Bulfu* 14-szer \sim *Bulchv*, *Bulfv* 6-szor \sim másképp 7-szer; *folu*, *falú* 4-szer \sim másképp 3-szor! (l. alább).

B) *uu*, *uv*. — Kevés adatunk van erre a jelölésre. Anon. nál egy szóban fordul elő: *bulfuu* 12-szer \sim *bulfú* 2-szer | 1162: *copuu* castrum (*Kapuvár* Sopron m.) | 1210: *Bulsuu* 2-szer sz. PRT. I, 618; vö. 1211: *Bulchou*, *Bolsou*, *Bolchou* személyneveket PRT. X, 513—4 | 1211: *Nuizou* \sim fg.: *Nuhzou* sz. PRT. X, 514 (nem helytelen interpunctio *Nuuzou* helyett?) | 1229 eredeti oklevél: *kuiffolwt* és *kuiffolwd* \sim LibRub. 25: *kuiffolwd* és 33: *kýffolud* (*Nemeskísfalud* Somogy m.)¹ | 1233: *Oyufoluu* Balassa lt. (*Ujfalú* Liptó m.) | 1240: *Kopuusfeu* (*Kaposfő*) HazOkmt. VIII, 36. — A HB.-ben csak *uv* alakok vannak: *tiluvt*, *chomuvt*. Ide tartozik a *tvvl* is a *kinzotvriatvvl* szóban? (*tüül* vagy már illeszkedett *tüül*?)

C) *w*. — A HB. *kinzotvriatvvl* (vagy *tvvl*) adatán kívül csak néhány adat: 1222: *bulfw* praepositus MAKÉvk. V, 2: 197 (vö. uo. *oflw* is!) | 1229. eredeti oklevélben: *kuiffolwt*, *kuiffolwd* \sim LibRub. 25: *kuiffolwd*; de 33: *Kýffolud* (l. az *uu* jelölésnél).

4. **i**-s diftongusok. — Sok ilyen diftongus van: a) emelkedő diftongusok, melyeknek első tagja *i*: *ia*, *io*, *iu*, *ie*, *ie*, *ii* *iü* (és megfelelő hosszú magánhangzókkal); b) eső diftongusok, melyeknek második tagja *i*: *ai*, *oi*, *ui*, *ei*, *ei*, *üi*, *üi* (és a megfelelő hosszú magánhangzókkal).

¹ A pannonhalmi lt.-ban őrzött eredeti oklevél és a Liber Ruber adatait KLEMM ANTAL főiskolai tanár úr szíves közlésének köszönöm.

Ezeknek közös elemét, a félhangzós *i*-t *i*-vel és *y*-nal jelölik. Az *y* gyakrabban fordul elő, mint az *i*; szabályokba azonban nehéz foglalni használatukat. Nagy általánosságban meg lehet állapítani, hogy: a) szó elején az *i* használatosabb, hangzóközi helyzetben pedig az *y*; b) az eső diftongusok *i*-je legtöbbször *y*-nal van írva.

Természetesen kivétel bőven akad. Így: Anon. 52. §.: *yobagjones* 2-szer ~ 11. §.: *iobagionum* | 1230: *yeneu* villa Kisfaludy lt. (vö. CsÁNKI I, 698) | 1231: *yanusfaya* erdő MODL. 168. — vö. 1236: *Jenev* terra 4-szer, *Jeneunec* (pertinet *Jeneunec*) Múz. törzslt. | 1234: *Yneu* villa 2-szer MonStrig. I, 304 és 306 (*Jenő* puszta, vö. CsÁNKI I, 668); olvasása itt talán *i*neü?

Intervocalicus *i* is előfordul: 1055: *megaia* | 1152: *Aianduc* asszony | 1181: *haioude* sz. | 1211: *Aianduc* sz. 2-szer PRT. X, 503 ~ *Ayanduc* 513 | VárReg. 291. §.: de *Boiano* 4-szer (Nagy-Bajom Bihar m.).

Az *i*-s utótagú diftongusok közül az *ei* vagy *ei*-nél találunk több ízben *i*-t: 1093: *ueinic* (Vének Győr m.) | *Tupei* locus | 1142—46: *Geica* rex | 1146: *Geifa* ~ *Gejfe* regi | 1177: comes de *fimte* (*Sempte* Nyitra m.) | 1206: *cuhnamezei* MODL. 45.

Igen ritka az *i* az *oi* diftongusban: 1193: *Oiyduor* (Űjudvar Zala m.) | VárReg. 314. §.: *Bolofoi* sz. és 343. §.: *Sucuroi* terra (Sokoró).

Szó elején egy ízben az *i* előtt *h* van 1211-ben: *Joanchi* ~ fg.: *Hioanci* szolga PRT. X, 513.

5. **ei** diftongus. — (L. az *u*-, *ü*- és *ou*-ra vonatkozókat!) 1193-ig csak *eu* a jele. Később is ez marad az általános jelölés, s csak ritkán fordul elő az *ev*. 1055: *farfeu*, *ferfeu* | 1137: *gewiensif* | Anon.: *ferfeu*, *teteuetlen* stb. | 1193: *ferfeu*; általában *eu*, de már *ev* is: *seyrkev* | 1198: *scereteu* ~ *emelev* asszonyok | HB.: *eleut*; de *belevl*, *felevl*, *levn* | 1211 (mindig *eu*!): *Beseneu* villa PRT. X, 510 (Bodrog m.?) | *Cheuz* villa 307 (Csösz Veszprém m.) | *Kereu* sz. 503 (vö. *Quereh* 512) | *kesereu* ~ fg.: *Keseru* 503 | *Quesereu* ~ fg.: *Queseru* 512 | *Sileu* ~ fg.: *Silleu* (süllő) 510 szolgák stb. | 1219: *Zevlevmal* mons MonStrig. I, 221 | 1236: *Jenev* villa 4-szer ~ *Jeneunec* (pertinet *Jeneunec*) Múz. törzslt. | 1237 I: *chegerev* ~ II: *cheguereu* sz. Kisfaludy lt. stb.

Néhány esetben *eeu*, *ew* is előfordul: 1211: *Cheuz* ~ fg.: *Cheuz* villa (Csösz Veszprém m.) PRT. X, 516 | VárReg. 362. §.: *Foktheu* villa | 1232: *Beuu* villa Kisfaludy lt. — 1224: *Gunew* PRT. I, 662 (Gönyű Győr m.).

6. **iu** diftongus. — Jelei: *iv*, *iu*, *yv*, *yu*. [1075/1217: *fius* villa (Füss Komárom m.) MonStrig. I, 55] | HB.: *iv*, *miv* 2-szer, *tiv* 2-szer (*ő*, *mi*, *ti*) | 1231: *fývs* villa 2-szer

Forgách lt. | 1235: *fiu* (fűkötél) PRT. I, 773 | *Fjus, Fyvs* villa PRT. I, 782.

7. **üü** diftongus. — (L. az *uu*-nál elmondottakat!) Jelölése: *uu, uv, w* (= *vv*) és *u, v*. Az utóbbiak már talán az *üü*-ből fejlődött *ü* jelei. Erre vall az a tény is, hogy az *uu-, uv-*ot csak a XIII. század elejéig találjuk, azután már csak az *u* és *v* fordul elő.

A) *u* és *v*. — 1113: *kezu* (*Keszi*, vö. a *Kesző* helyneveket) | Anon.: *ufubu, vsubu* 7-szer ~ *uu*-val 22-szer | 1199: *ferteutu* (a mai *tő?*) | HB.: *gimilcetul, gimileictul, bunet, ildetivtl, iftentvl*; l. a *w* (*vv*)-nél is! | 1219: *Lagku* ~ *Lagkv* mons MonStrig. I, 221 | 1225: *Gynu* (*Gönyű* Győr m.) PRT. I, 761 | 1237—40: *Gunu* 3-szor (ua.) PRT. I, 778, 780 és 782 | 1240: *Cuzepku* HazOkmt. VIII, 36.

B) *uu, uv*. — A XII. századon túl alig fordul elő. Anon.: *ufubuu, vsubuu* 22-szer | 1165: *Nichuu* ~ *Nichw*; vö. 1211: *Nuhu, Nuuhu, Nuch* szolgák (*nyű?*) | HB.: *uvt, keferuv* | 1211: *Huus* ~ fg.: *Huus* sz. PRT. X, 512 (*hős?*) | *Vus* 510 (*ős?*).

C) (*w*) *vv*. — HB.: *vv, vvt* 12-szer | *gimil/tvtl* 2-szer | 1165: *Nichw* sz. (l. fentebb). | 1198: *Wzd* sz. | 1211: *Ws* sz. PRT. X, 504 (*ős?*) | VárReg. 347. §.: *Wfe* sz. | 1234: *Wz* sz. (*ős?*) PRT. I, 736.

III. Mássalhangzók.

Ezek közül a *p, b, d, m, n, l, r*-nél nincs semmi megjegyezni való. T. i. ezeket mindig és minden helyzetben *p, b, d, m, n, l, r*-rel jelölték.

1. **t** hang. — Jele *t* és körülbelül ugyanannyiszor *th* is. A *th* minden helyzetben előfordul, leggyakoribb azonban szó végén. Nem lehetetlen, hogy aspirationnak a jele akar lenni, annál is inkább, mert egyéb mássalhangzóknál is megtaláljuk (különösen a *k*-nál, vö. a *k* hang *ch* jelölését).

Anon. 57. §.: *ethej* (~ *ete* és *etu* 4-szer) sz. | *ethe* 3-szor, stb. | 1181: *meretha* (*Meréte* Veszprém m.) | 1184: *Bóth* sz. | 1193: *Berith* villa | *Bodogh* villa (*Bodajk* Fejér m.) | *Both* comes | 1199: *penthuc* férfi | *pentheca* nő | *zumboth* sz. | 1206: *Lipolth* villa 2-szer MODL. 45. | *Ligoth* silva uo. | 1217: *pesth* város MODL. 83. | 1234: *Cubulcuth* villa (*Köbölkút*) HazOkmt. VIII, 30.

Érdekes az 1211-es oklevél *t* jelölése: a fogalmazvány *t*-jét a hitelesített példányban *th*-ra javították. Így fg.: *Terteuh* ~ *Therteuh* PRT. X, 514 | fg.: *Tetehmeh* ~ *Thetemeh* 512 | fg.: *Togodou* ~ *Thogodou* 514 | fg.: *Tocorou* ~ *Thocorou* 504 | fg.: *Chuswet* ~ *Cysveth* 515 szolgák | fg.: *Zamtou* ~ *Zamthou* villa 514 (*Szántód* Somogy m.) | fg.: *Hodut* ~ *Hoduth* és fg.: *Hodut* ~ *Hodvth* 516 (*hadút*) | fg.: *Turk* ~ *Thurkh* villa 515 (*Török* Somogy m., vö. CsÁNKI II, 653).

2. *t'* hang. — Adataink nagyon szórványosak. Még az sem állapítható meg, hogy ebben a korban megvolt-e már ez a hang. A HB. öt adatában: *Latiatuc* 2-szer, *zocoztia*, *tumetivc*, *mulchotia* szavakban az *i* etimologikus. Nagyon valószínű, hogy a *-ti*-betűkapcsolat itt még *ti* hangkapcsolatot jelöl. Igaz, hogy a *di* esetében megtörtént a palatalisatio: *ovdania* ~ *ovga*, *vimadfsaguc* ~ *vimaggomuc*, de ez még nem elég ok arra, hogy ugyanezt a *ti* esetében is feltételezzük. A *d'* ősmagyar, a *t'* pedig az ó-magyarban fejlődött hang.

Ezekon kívül ebből a korból csak három szavunk van, amelyekben ma *t'* hangot találunk: *Battyán* (Vas m., ma nincs meg; vö. CsÁNKI II, 736), *rekettye* és *gyertyánfa*. A *Battyán* helynéven kívül, amelynek eredete ismeretlen, ezekben a szavakban eredetileg nem volt *t'* (lengyel *rokita*; szerb-horv. *rakita*; *žarta*, vö. GOMBOCZ, BTLw. 79). 1240-ig a *rekettye* szó mindig *ti*, *thi*-vel, a *gyertyán* pedig mindig *i* nélkül van írva. 1198: *Bothian* villa | 1193: *raquatiquerec* | 1225: *rakathia* MODL. 119. | 1237: *Rochotyabugurh* Múz. törzslt. | 1236/1239: *Rocotyá* HazOkmt. VI, 33. — Ezzel szemben: 1225: *gertanfa* W. XI, 181 | 1234: *gertanfa* W. XII, 681 | 1236: *gertanfa* W. VII, 20 | 1237: *gertanfa* W. XI, 296 | *Gurthanfa* Múz. törzslt. | 1238: *Gurtanfa* MODL. 35825.

3. *d'* hang. — A XIII. századig egyszerű *g*-vel jelölték s nem különböztették meg a *g* hangtól. 1055: *megaia* | Anon.: *geuru*, *gyoig* (*dioid*, ma *Diód*) | 1153: *gormot* (*Gyarmat* Győr m.?) | 1193: *Gant* villa (*Gyánt*, vö. CsÁNKI III, 409) | HB.: *ovga*, *vimaggomuc* stb. | 1214: *Gurmou* villa SZENTPÉTERY, Reg. 290 | 1227: *ogogous* berch MODL. 134. | 1231: *Gurgus* feneréé MODL. 168. | *huguf* ancilla MODL. 164. stb.

A XIII. században jelenik meg a *gi*, *gy* jelölés, amely velaris hangok előtt és szóvégen elég gyakorivá válik (palatalisok előtt úgyszólván kizárólag *g* áll). Úgylátszik, már Anon.-nál is megvan ez a megkülönböztetés: *geula* 5-ször, *Gyyla* (~ *gyla*); a *d'* hangot a *ge*, *gy* jelöli. — 1206: *Gyula* comes MODL. 45. | Ugyanebből az évből ugyanígy MonStrig. I, 184—5; HazOkmt. VII, 4 | 1211: *Furezuelgi* PRT X. 510 | *Maogy* 505 | *Mauogi* ~ fg.: *Mauogy* szolga 507 | *Zaarhegy* ~ fg.: *Zaharegi* mons 514 | *Numuogi* 505 (vö. *Nemuogv* uo.). Ezek lehetnek tövégi magánhangzók is. Ugyanitt találjuk azonban a következő alakokat: *Hagya* ~ fg.: *Hagia* sz. 508 | *Hagimas* ~ fg.: *Hagymas* tó 510 | *Hagmastuh* ~ fg.: *Hagimastuh* domb 510 | *Hogut* ~ fg.: *Hogiud* sz. 512 | 1214: *Gyula* vajda MODL. 69. — A VárReg.-ban feltűnően gyakran fordul elő a *gy* jelölés. Vajjon ebben az esetben is pontosan követték a kiadók az eredeti jelölést, vagy az olyan ismert neveknél, mint a *Gyula* (mindig *gy*-vel fordul elő!), kijavították saját helyesírásuk szerint? — 1229: *Gyogiu* villa (*Gyugy*

Somogy m., vö. CSÁNKI II, 610) PRT. I, 695 | 1231: *Tulgy*
2-szer erdő MODL. 168. | 1236: *Bagya* sz. MODL. 209.

Egész kivételesen előfordul még:

A) *gh.* — 1214: *Moghorod* (Magyarád Zala m.) W. VI, 368.

B) *di?* — VárReg. 121. §.: *Medies villa* (?) | 1233: *Medie*/teluk (Meggyes Sopron m.? vö. CSÁNKI III, 620) Kisfaludy lt.

4. **k** hang. — Jelei: *k, c, qu, ch, cg, ck.* Leggyakoribb a *k* és *c* jelölés.

A) *k* és *c.* — A *k* általában palatalis hangok (különösen *e* és *i*) előtt használatos, de előfordul egyéb helyzetben is: velaris hangok, mássalhangzók előtt és szóvégen. A *c* velaris hangok, mássalhangzók előtt és szóvégen fordul elő. Palatalis hangok előtt — kivéve az *ü*-t — a legnagyobb ritkaság! 1055: *kut* ~ *cuta* | *kaztelic* ~ *Caftelic* | *aruk, zakadat* (Szakadát Tolna m.) | *fuk, kuef* ~ *cuesti* | *keurif, kerthel, kerekv* stb. | 1093: *keurif* ig (Kőröshegy Somogy m.) ~ *Copolci* (Kapolcs Zala m.) | 1001/1109: *kineffa* (Kenese Veszprém m.) | 1113: *ker* 2-szer (Nagykér Nyitra m.) és *cozuran* (Kocurice Nyitra m.) stb. — Anon.-nál az *ugek, vgek* szó kivételével *k*-t csak *e* és *i* hang előtt találunk, minden más esetben *c* a *k* hang jele (egy kivétel: *veluquio, veluc* dativusa!): 15. §.: *ketelpotaca* 2-szer ~ 46. §.: *cundunec.* — Ugyanígy a HB.-ben is (itt kivétel nélkül): *kic, cuzicun* stb. — Az oklevelekben ezután sincs ilyen szabályosság; t. i. *k* gyakran található velarisok előtt is: 1211: *Karachun* ~ fg.: *Carachon* PRT. X, 515 | *Kalazy* 515 szolgák | 1236: *kuefere* terra (*e* előtt *ku*) (Érkeserű Bihar m.) Múz. törzslt. | *Kueveg* patak uo.

A *c e* és *i* hangok előtt nagyon ritka. Három biztos adatunk van rá ebből a korból: 1206: *Juanusteluce* MODL. 45. | 1224: *Cerca* folyó (*Krka*) W. VI, 419 | 1225: *Cuiseb-cerechou* piscina SopronmOkl. I, 15. — Talán ide tartozik még 1193: *bocovnicj* adat (*Bacónak* vagy *Bakónak?* mindkettő Zala m.). — Nem sorozhatók ide VárReg. 68. §.: *Berucyo, Berucio* és *Beruciou* (*Berettyó*) adatai, mert ez a szó összetétel, s ebben a korban talán még különálló szavaknak érezték alkotó elemeit (l. még a *k ch* jelenél *Beruchjou* adatot). — Emiatt bizonytalan, hogy szabad-e *kökénd*-nek és *kökényeré*-nek olvasni az 1184: *Cucendi* és az 1211: *Cucen-herch* adatokat (vö. PAIS, Régi személyneveink jelentéstana: MNy. XVIII, 33 és OklSz. 533).

B) *ch.* — A XII. század végétől kezdve elég gyakori. Csak velaris hangok és mássalhangzók előtt vagy szóvégen fordul elő (kb. száz esetben!). [1075/1217: *aruch* 3-szor MonStrig. I, 56—7] | 1131: *Scichul* sz. (a. m. *székely?*) | 1193: *zounuch, zaunuch* | 1198: *chatapani* (vö. *Catapanus* ~ *Katapanus*) | *cholochensi* | 1199: *pentecham* (acc.) és *Suchouou*

sz.-ek | HB.: *turchucat* egyszer! | 1200: *Michfa* villa (Micske Sopron m.) | 1201: *Wocha* sz. (*voka*) Kisfaludy lt. | 1208: *berech* (*berek*) MODL. 45. | *bich* erdő 2-szer (*bükk*) | 1208: *holobopatach* (patak Trencsén m.) MODL. 54. | *Ribnich* villa (Trencsén m.) ~ Múz. törzslt.-ban őrzött másodpéldány: *Ribnic*; mindkettőn: *felifapatac*, *Ozarispatac* ~ *Ozarispatac* (l. az *s* hangnál) | 1211: *Michola* falu (Fejér m., vö. CsÁNKI III, 338) PRT. X, 508 | *Moncha* ~ fg.: *Monca* 514 | *Michou* ~ fg.: *Micou* 515 | *Bochochi* ~ fg.: *Bocochi* 512 | *Mochou* ~ fg.: *Mocou* 2-szer 513—4 | *Morodech* ~ fg.: *Morodic* 4 esetben 511—2, 514—5 | *Morodech* ~ fg.: *Morodig* 514 | *Choucha* (*csóka*) 505 | *Dosnuch* ~ fg.: *Dosnoc* 512 | *Bercha* ~ fg.: *Berke* 513 sz.-ek | *Bychachi* 2-szer ~ fg.: *Biccaci* és *Bicaci* 513 (*Bikács* Tolna m.) | *Turch* ~ fg.: *Ture* villa 2-szer 516; vö. *Thurkh* ~ fg.: *Turk* 515 (Török Somogy m., vö. CsÁNKI II, 653) | A fogalmazvány *e*, *k*-ját a hitelesített példányban *ch*-val írták át (l. még a *t* és *tš* hangoknál). — Néhány esetben a VárReg.-ban is előfordul: 176. §.: *Zounuch* | 177. §.: *Mifcha* sz. | 32. §.: *Checham* acc.; vö. 72. §.: *Cheka* stb. — 1212: *chuespotoc* MODL. 65. | 1214: *Vstuch* (*üstök?*) sz. W. VI, 372 | *Chopulch* sz. (Kapolcs) HazOkmt. V, 6 | 1216: *Chunamezej* MODL. 76.; vö. 1208-ban ugyanez a név: *cuhnamezei* MODL. 45. | 1225: *Zobothchat* falu SopronmOkt. I, 15; vö. 1237: *Scobothkath* MODL. 217. | 1231: *Nuach* villa 4-szer MODL. 168. | 1233: *Weynich* és *Weynech* (Vének Győr m.) PRT. I, 719 és 720 | 1237 I: *Bukud* ~ II: *Buchud* (*Bokod* Komárom m.) Kisfaludy lt. | *Queychalmafa* (*kékalmafa*) Múz. törzslt. | 1240: *Woch* sz. MonStrig. I, 336 stb.

Palatalis hangok vagy helyesebben *e* és *i* előtti *ch*-ra nincs biztos adatunk. Talán a következők ilyenek: 1235: *Baika* sz. ~ gen. *Baike* és *Baiche* MODL. 204. | 1240: *Chisyut* (in via, que vulgo *Chisyut* nuncupatur; *kisi* vagy *kicsi* út??) HazOkmt. VIII, 39. — Nem tartozik ide: VárReg. 166. §.: *Beruchyon*, *Beruchyou*, mert összetétel (l. a *k* hang *c* jelénél) | HB.: *fzumtuchel*, *zumtuchel*, mely *szümtük-hel*-nek olvasandó (vö. *kegilme-hel*). Semmi okunk sincs arra, hogy a *ch*-t itt geminált *k* jelének tartsuk (vö. SZINNYEI, A HB. hang-és alakтана 12).

C) Ide sorozható a *hc* jelölés, amely talán csak íráshiba *ch* helyett: 1201: *Budrihc* (*Bodrog* m.) Kisfaludy lt. | 1211: *Morodehc* sz. PRT. X, 508 | 1214: *Tohcsun* (*Taksony* Pozsony m.) PRT. I, 629 (vö. uo. *Tochsun*) | 1234: *Potohc* MODL. 196.; vö. *potoch* (comes de *potoch* MODL. 25744.; *Sárospatak*).

D) *qu* és *q*. — Ritkábban és csak néhány oklevélben találjuk. Általában palatalis hangok előtt áll, de előfordul más helyzetben is (szóvégen csak nagyon kivételesen!). *1086: *quiar* (Balatonfőlkajár) | *qumlouozou* völgy (*komlóaszó*) | *fcequ* sósvizes hely | 1111 és 1113: *Queletde* és *Quelede* comes |

1141—61: *Quucgen* sz. (kökény?) | Anon.: *veluquio* (veluc dat.-a) egyszer! | 1171: *Qurta* nő | 1193: *Quereki* ~ *Querequi* (Kereki Somogy m.) | *raquatiquerec* (rekettyekerék) | *quesarc* (küesárk v. késárk? kövesárok) | *quiescut*, *Quiestou* (köveskút, kövestó) | *big quereg* (bükkkerék) | *Quer* villa (vö. uo. Ker ua. a hely) | *Sequest* (Segesd Somogy m.) | *Scequed* (Szöged Borsod m.) | *cegufa*, *biquacut* (bikakút) | 1210: *Qugere* (Kenyeri puszta Veszprém m., vö. CsÁNKI III, 237) fes. | 1211: *Quelemen* PRT. X, 512 | *Quene* 515 | *Quereh* 512 ~ *kereu* 2-szer 503 és 512 | *Quereu* uo. | *Quereud* 509 | *Qesereu* ~ fg.: *Qeseru* 512 | *Keue* ~ fg.: *Quewe* 2-szer 515 | *Queueric* ~ fg.: *Keueric* 512 | *Queurus* ~ fg.: *Keurus* 516 | *Kochou* ~ fg.: *Quodcou* 514 | *Quisid* 512 | *Quinus* ~ fg.: *Qiuñs* 515 | *Cheque* ~ *Ceque* 2-szer 515 stb. szolgák. — Gyakran (kb. 35-ször) fordul elő a VárReg.-ban, de csak palatalis hangok előtt: 194. §.: *Qesereu* villa (Érkeserű Bihar m.) | 109. §.: *Quilqed*; 114. §.: *Qulqed* iudex (vö. 106. §.: *Kulqed*; 70. és 91. §.: *Culqed* ~ 72. §.: *Culqued* egy személy; a. m. *kölyked*) | 121. §.: *Qezy* villa (Répáskeszi Bihar m.) stb. — 1211. után a VárReg.-on kívül csak szórványosan találjuk: 1229: *Quer* villa és uo. *Kerequi* ~ *Kereki* (Kér és Kereki Somogy m.) PRT. I, 695 | 1237 I: *Quza* ~ II: *kuza* sz. | I: *fekete* ~ II: *fequete* | I: *Marquolf* ~ II: *Marcoluf* sz. | mindkettőben: *kerequi* Kisfaludy lt. | *Oqol* villa (uo. *Ocol* is) MonStrig. I, 324 | *Quelewofbighe* 5-ször, *Quelewofbighe* 1-szer (?) ; második tagja: *bükk* | *Queychalmafa* (kékalmafa) Múz. törzslt. | 1237—40: *Queuerug* sz. PRT. I, 776 | 1240: *Quoyar* villa (Balatonfőkajár) PRT. VIII, 286.

Kivételképen találunk egyéb jelöléseket is:

E) *cg.* — 1141—61: *Quucgen* sz. (kökény?) | 1193: *Necg*; vö. uo. *Gnec* (*Nyék*).

F) *g.* — Anon. 32. §.: *grifio* (Körös folyó, vö. uo. *crif*) | 1193: *bigfa*, *bigquereg* (bükkfa, bükkkerék, vö. uo. *bikkerek*) | *Bodogth* villa (Bodajk Fejér vm.) | 1211: *Zegthelegu* ~ fg.: *Zegthelegu* locus Fadd mellett (*szegtelek*) PRT. X, 511 | *Bigachiensibus* 515 (*Bikács* Tolna m.) | 1237: *Rochotyabugurh* (rekettyebokor) Múz. törzslt. (Vajjon ez csak helyesírási sajtáság-e, vagy esetleg a hangszín is eltért a rendes *k*-hangtól?).

G) *ck.* — 1231: *Necku* sz. 2-szer PRT. I, 706 | 1236/39: *Yackv* (*Ják*) HazOkmt. VI, 31.

5. *g* hang. — Jele általában *g*. A XII. század vége felé *e* és *i* hangok előtt kezdenek *gu*-t is írni, megkülönböztetésül a *d'* hangtól, amelyet ugyanekkor *gi*- v. *gy*-vel is jelölnek. Mindamellet az egyszerű *g* továbbra is a leggyakoribb jele marad a *g* hangnak. Anon. 44. §.: *beguej* (a *g* hang többször nem is fordul elő *e* vagy *i* előtt) | 1141—61: *Budriguiensibus* | 1193: *Sceguen* mons | 1199: *Siguer* sz. (*süger*) | 1206: *Budriguiensi* (*Bodrog* m.) MonStrig. I, 185 | 1211: *Sebus Gueldegueh*

(Sebüs köldöke; nem íráshiba *qu* helyett?) PRT. X, 509 | *Guergen* folyó 511 (*Gergyen*, ma *Gerjen* Tolna m.) | *Gueud* 512 | *Guedeu* 510 | *Egueteu* 509 | *Segue* 511 | *Secues* ~ fg.: *Segues* 511 | *Syguer* ~ fg.: *Suguer* 510 szolgák | VárReg. 280. §.: *Syguert*, *Siguert* sz. | 86. §.: *Senguer* villa (*Csenger* Szatmár m.) | 214. §.: *Cyeguen* villa (*Cégény*, vö. CsÁNKI I, 606 | 109. §.: *Guezt* villa (*Geszt* Bihar m.) stb. | 1220: *Scenegueteu* 3ormu h. MODL. 103. (OklSz. 909: *Scenegeteu*!) | 1221: *Nepleguen* sz. PRT. I, 650 | *Leguenus* sz. 651 | *posogua* (*Pozsega* m.) HazOkmt. VIII, 9 | 1222: *Gueneu* (*Gönyű* Győr m.) PRT. I, 655 | 1227: *Sceguen* sz. MODL. 133 | 1232: *Gwymes* villa (*Gimes* Nyitra m.) MonStrig. I, 286 | 1237 I: *Gebuf* ~ II: *Guebus* sz. | I: *Gueduch* ~ II: *Gveduch* (falu Temes m.-ben, ma nincs meg) | I: *Geche* ~ II: *Gueche* sz. | I: *chegerev* ~ II: *cheguereu* sz. Kisfaludy lt. stb.

Nagyon ritkán *gh*-t is találunk: 1211: *Sagh* villa PRT. X, 512 (*Ság* Somogy m., vö. CsÁNKI II, 638) | 1229: *Wagh* folyó Múz. törzslt. (szó végén más hangoknál is találunk *h*-t: *t*, *k*, *n*-nél; l. ott) — 1237: *zeghen* sz. Múz. törzslt.

6. **f** hang. — Jele **f**. Elvértve előfordul *ph* is. 1116—36: *phinta* clericus | 1141—61: *philippo* | 1153: *philef* villa (*Füles* Sopron m.) | 1220: *phonchol* sz. MODL. 97. | 1234: *Phila* sz. ~ uo. *Fila* 4-szer HazOkmt. VIII, 30 | 1235: *Chyphar* (*Csiffár* Bars m.) Forgách lt. | 1237: *Narpha* (nyárfa) MODL. 217.

7. **v** hang. — Jelölése: *uu*, *u*, *vv*, *w* és *v*.

A) *uu*. — Legrégibb emlékeinkben (1055, 1093 és *1086-os oklevelekben) *uu* a leggyakoribb jele a *v* hangnak. Később csak nagyon ritkán találkozunk vele; néhány oklevélben bukkan elő egy-egy adatban. 1055: *ueieze* (vö. *ueieze*) | *uege* | *uafara* | *feheruuaru* | *uluuef* megaia | *eleuui* humuk | *baluana* | *baluan* | *afauuagi* (ásavágy > ásovány) | vö. *ruuo*z licu. Itt csak *uu* és *u* fordul elő *v* hangértékben. | *1086: *uehmes* kútja (?) | *uerti* (*Vértes*) | *uindir[na]* (*Vindornya* Zala m.; PRT. VIII, 269: *uindim*) | *felduuar* (Tolna m.) | *Panauuadi* (*Ponyvád* Győr m.) | *Toplouui*Za halastó; vö. uo. *Weudi*, *Welen*, *Wag* és *veie*Ztue* | 1093: *ueinic* (*Vének* Győr m.) | *ueihna* (*Vinnye* Veszprém m.) | *uofian* (Veszprémvársány); vö. uo. *Vag*, *baluanif* stb. | Anon.: *buduuar* (*bud-uuar* vagy *buduuar*? = Buda vára) | *fytuaa* (*Zsitva* folyó); vö. *w*, *v* és *u*-nál | 1201: *Deuueser* (*Devecser*) SMČ. III, 11 | 1211: *Banriuueh* (*Bánréve* Tolna m.) PRT. X, 511 | *Feguueres* (*fegyveres*) 504 | *Keuueche* ~ fg.: *Keuuehchc* (így!) 508 szolgák | *Veirmur touua* (-tava) 510 | 1213: *keuuensem* (*Keve* m.) PRT. I, 626 | 1214: *Holutuag* 2-szer ~ uo. *Holtuag* és *Holutuag* 2-szer (*Holt-Vág*, a *Vág* folyó egy ága) PRT. I, 629 | 1217: *uafard* és *Wafard* (*Vásárd* Nyitra m.) MODL. 85. | *uuefprimienfi* | 1220: *uuojuuoda* (*vajda*) MODL. 97 | 1221: *Tyuuan* sz. PRT.

I, 651 | 1237: *Renduej* 2-szer (*Rendve* Nyitra m.) Forgách lt. | 1240: *Vluues* HazOkmt. VIII, 36.

B) *w* és *vv*. — A XII. századig csak egy biztos adatunk van rá, a XII. században már gyakori, a XIII. században pedig túlnyomó többségű. [1075/1217: *wag*, *wagetuin*, *woio*ser piscina, *tornowa* (Nagyszombat) MonStrig. I, 55 stb.] | *1086: *Wewdi*, *Welen* sz.-ek stb. | 1090: *Weimir* piscina | 1113: *vvaga* (*Vág* folyó) | *vvacensis* | *vvederat* (*Vogyerád* Nyitra m.) | *vvaradiensi* | *vvac* (*Vág*) | *vveza* (*Vágvecse* Nyitra m.) | *rivvi* (*Ör-Revistye*, ma *Örvistye* Nyitra m.) | *Blavva* patak (*Blava*) | *nevvic* (*Néved?* Bars m.) | 1127—31: *weszprimiensi* | Anon.: *wag* 4-szer, *warod*, *wacil* kapu 2-szer, *wereuecca* (*Verőce*); l. még *uu*, *u* és *v*-nél. (A *w* csak szó elején fordul elő; mégis 11. §.: *howof* 1-szer.) | 1141—61: *wafardus*, *weteh* (< *vojtech* > *vejtech*) sz. | 1150: *sculvvata* sz. | 1164: *udwory* villa | *numwog* sz. | 1193: *war*, *vofwar*, *Warang*, *Warung* (*Várong* Tolna m., vö. Csánki III, 456) | *Woroft* ~ *voroft* (*Varasd* Tolna m., vö. Csánki III, 412) | *leajns sewer* ~ *sejркеv* (a. m. *leánysír*, *sírkő*) | 1198: *waffa*, *weng* sz. | *woffian* (*Varsány* Vas m.) | HB.: *Wimagguc* (*w* csak 1-szer, *u* 10-szer, *v* 22-szer!).

A XIII. századtól kezdve a *w* nagyon gyakori különösen szó elején. A *v*-vel együtt főjele a *v* hangnak. Egyes oklevelekben csak *w*-t találunk (pl. 1208. MODL. 54.), legtöbbször azonban kb. egyenlő arányban egymás mellett fordulnak elő: szó elején: *w* és *v*, szó belsejében: *w*, *v* és *u*.

C) *v*. — Szó elején más a fejlődése, mint szó belsejében.

a) Szó elején: A XI. századból csak egy adat: 1093: *Vag*; a XII. században általánossá válik (gyakoribb, mint a többi jelölés együttvéve). 1111: *vesprimensis* (vö. *vvaga*, *vvacensis* stb.) | Anon.: *veluc*, *velec* | *vleou* (*vlkou* > *Valkó*) stb.; összesen 18 ~ *w* 8, *u* 6 esetben | 1152: *vofonei* | *vofos* szolgák | 1162: *Vidza* villa (*Vica* Sopron m.) | 1193: *vofwar* | *voroft* (*Varasd* Tolna m.) | *vitmiz* aqua stb. | 1199: *vendega*, *vafard*, *vosud* sz. stb. (vö. uo. *weteh* comes) | HB.: *vezeffe*, *vogmuc*, *vola* stb. 11-szer ~ *u* 7-szer, *w* 1-szer! — A XIII. században lényegesen visszaszorul a *w* javára, de még így is a *w*-vel kb. egyenlő arányban szerepel. Egy-két oklevélben megőrzi többségét, pl. az 1211-es tihanyi oklevélben kétszer annyi a *v*, mint a *w*. A VárReg.-ban kevés kivétellel (*w*) szintén *v*-t találunk.

β) Szó közepén csak a XII. század végén lép fel és sokkal ritkábban fordul elő, mint szó elején. 1193: *Tevel* (Fejér m.) ~ *w* 1-szer, *u* 4-szer | HB.: *terumteve*, *horogvece* stb. 11-szer ~ *u* 3-szer | 1211: *Feldvarj* ~ fg.: *Feldwara* (Földvár Tolna m.) PRT. X, 511 | 1237 I: *Tyvodor* ~ II: *tiuodor* | I: *guan* ~ II: *Ivan* | I: *yuachun* ~ II: *Ivachun* (*Joachim*) sz. Kiszaludy lt. stb.

D) *u*. — Szó elején csak a XII. század végéig találjuk gyakrabban és csak néhány emlékb. 1055: *ueieze* egyszer | 1075/1217: *uetcudi* sepultura MonStrig. I, 58 | 1116—31: *uefjpremenfif* | Anon.: *uaronod*, *ueluc* stb. 6-szor (vö. *w* és *v*-nél). — HB.: *uimaggomuc* stb. 7-szer (vö. *w* és *v*-nél). — A XIII. században szó elején csak nagyon kivételesen található. 1220: *uofuarienfi* MODL. 97. | 1221: *uosuar* HazOkmt. VII, 9 | 1230: *Uulchey* SopronmOkt. I, 18 (*Völcsej* Sopron m., vö. CsÁNKI III, 636). — Szó közepén az egész korszakon keresztül használatos. Sokkal többször fordul elő, mint a többi betű együttvéve. Egyes emlékekben (különösen a XIII. századig) majdnem kivételnélküli. Pl. Anon.-nál két eset kivételével (egyszer *w* és egyszer *uu*) mindig *u* a szóbelsei *v* jele | 1113: *u* 6-szor \sim *w* 4-szer | HB.: *u* 3-szor \sim *v* 11-szer (itt fordul elő aránylag a legkevesebbszer, mert máshol túlnyomó többségű).

Néha nem jelölik a *v*-t, ami különösen hangzóközi helyzetben gyakori. Nem lehetetlen, hogy ez valami kiejtési saját-ságot tükröztet vissza annál is inkább, mert van példánk ilyen *v* kiesésére: szláv *tovarnik* > már 1237: *Taarnuk* villa Forgách lt. (ma ugyan *Tavarnok* Nyitra m., de ez újabb átvétel a tótból; vö. a *Tárnok* helyneveket!).

Anon.: *zoga* 4-szer \sim *zoga* (*Zagyva*) | *Zuardu*, *zuardu* (*Szovárd?*) | *moroa* 2-szer, *moroanensium* 2-szer \sim *moroua* (*Morva* folyó) | *vrscia* \sim *urfoua* (*Orsova*) is talán ide tartozik | 1234: *sciloas* \sim *scilovas* (*Szilvás* Szolnok-Doboka m.) SztárayOkt. fcs. | 1237—40: *Zoa* (*Száva* Győr m.) PRT. I, 780. — Itt megemlíthetjük, hogy intervocalicus helyzetben álló *v* helyén néha *h*-t is találunk. VárReg. 176. §.: *Kahas* villa 2-szer (*Érkávás* Szilágy m.) | 71. §.: *Cayhas* villa ua. | 367. §.: *Chokoha* villa (*Csokva* Borsod m.) | 271. §.: *Borfoha* (comite de *Borfoha*) | 1239: *Droaha??* (*Dráva* folyó) W. VII, 87 és 88 stb. Ez természetesen nem helyesírási, hanem hangtörténeti probléma, hiszen nem a *v* hangot jelölik *h*-val, hanem itt a *v* hang helyén álló *h* hanggal van dolgunk.

8. s hang. — Jelei: *z*, *fc* (*sc*), *f* (*s*), *c*, *fz*, *sch*, *zfc*, sőt *cz* (?) és *ch* is; de *z*, *fc*, *f*-en kívül a többiek csak ritka kivételképen fordulnak elő.

A) *z* (*Z*, ζ , ζ). — Legáltalánosabb *s* az egész tárgyalt korban leggyakoribb jele az *s* hangnak. Paleographiai jele a XI. században ζ és *Z* (ez előfordul egy 1221. oklevélben is, l. alább), a XII. században *z*, a XIII. században pedig általában ζ . A XII. századig majdnem kivételnélküli, a XII. század végétől leginkább velaris hangok, mássalhangzók előtt és szóvégen használatos, de nem ritka *e* és *i* hangok előtt sem. 1055: *ziget* *zadu*, *zenaia* stb. (2-szer *f*: *gifnav*, *castelic* \sim *Kasztelic*) | 1093: *ruo ζ ti* (*Ravazd* Győr m.) | Anon.: *zenuholmu*

(Szfíhalom Borsod m.) | *zomus* (Szamos folyó) stb. kb. 170-szer, két kivétellel mindig *z*-vel (l. az *sc*-nél) | 1164: *zepuzd* villa (Szepezd Zala m.) | 1193: *zaunuch* (Szolnok m.) | 1199: *zumbóth* sz. | HB.: *zocoztia, rezet (részt)* | 1221: *SaZlov* és *SaZlov* sz. MODL. 100.; vö. uo. *BorZ* comes | 1222: *zaranuk* patak 2-szer (sopronmegyei patak) MODL. 103. | 1232: *anazehund* villa (Sziond Csanád m.? vö. CsÁNKI I, 704) | *zuld* villa (vö. 1193: *Zold* és *Sold*; Fejér m., l. CsÁNKI III, 358) Kisfaludy lt. | 1237 I: *zekzov* ~ II: *zekozou* (Szikszó Temes m.?) | *zamard* villa (Szamárdi a Balaton mellett) | *zuos* villa (Szovas?) | *zugud* sz. Kisfaludy lt. | *zuhodol, zuchodol* patak és völgy Horvátországban MODL. 148. stb.

B) *sc, sc.* — A XII. század elején lép fel, de csak a század vége felé terjed el. Túlnyomóan palatalis hangok (különösen *e* és *i*) előtt fordul elő, s ilyen helyzetben a XIII. században szokásos jele az *s* hangnak. [1075/1217: *sceuleus* 2-szer (Garamszőlős) MonStrig. I, 54 | *scilu* halastó 57 stb.] | *1086: *scequ* sóshely, *scenyl, scekeres, scemfca* szolgák (vö. PRT. VIII, 268) | 1116—31: *scipehed, sciniffa* sz.-ek | 1131: *Scichul* sz. (székely?) | 1146: *scines* asszony | Anon.: *scerj* 2-szer (Pusztaszer) | *scereducj* (Szófia régi neve); vö. *z*-nél | 1165: *Scesv* comes | *Scerecin* sz. | 1193: *Scequed* (Szögéd Borsod m.?) | *Sceguen* hegy (*z* 14-szer, *c* 4-szer!) | 1199: *Scereteu, Sceretheu* 2-szer, *Scereda, Scimed* szolgák (*z* 4-szer, *f* 3-szor!) — A HB.-ben 4-szer: *scine, scegin, Scerelmes, achscin* (3 11-szer, ebből *e* és *i* előtt 4-szer, *fz* 5-ször, *f* 1-szer!). — Némely oklevélben alig találjuk; pl. a tihanyi 1211-es oklevél közel 90 adatából csak két *sc* van: *Scesun* PRT. X, 503 és *Scimis* 515 szolgák. Egyébként igen kedvelt jelölésmódja az *s* hangnak. (1200—40 között kb. 250-szer fordul elő; a *z*, illetőleg 3 kb. 750-szer, ebből *e* és *i* előtt kb. 80—90-szer!)

Velaris magánhangzók (és *ü* hang) vagy mássalhangzók előtt igen ritka. 1111: *Jarefclau* sz. (nem a *slarus* ~ *sclarus* a. m. *szláv* szokásos írásának hatása alatt? l. alább is!) | 1134: *Ladifclauo* (László király) | 1193: *jafcovina* völgy Horvátországban Smč. II, 265 | 1198: *scukezeu* sz. | *Scombot, Sculgad* sz. | 1201: *Zuvisclau* sz. W. I, 45 | 1214: *Berugscug* 2-szer (Beregsgyő Nyitra m.; vö. 1211: *Beruczegu* PRT. I, 622) PRT. I, 629 | 1222: *sculgageur* HazOkmt. V, 10 | 1223: *Sculgageur* (Szolga-Győr vár Nyitra m.) PRT. I, 661 | Vár. Reg. 242. §.: *Scumud* (szümüd) | 372. §.: *Scorcomer* 2-szer sz. | 340. §.: *Scaldubag* villa (Száldobágy) | 1228: *Scub* (Szob Somogy m.) PRT. I, 691 | 1231: *Selatinic* patak 2-szer MODL. 168. | 1237: *Scounuc* (Szolnok) PRT. I, 755 | *Scobothkath* villa (?) MODL. 219. | 1237—40: *Asscun* (Asszonyfa Győr m.) PRT. I, 773 | *Scamto* (Szántó Komárom m., vö. CsÁNKI III, 513) 781.

C) *f*, *s*. — A legrégebb emlékektől kezdve majdnem mindenütt előfordul, de mindenhol csak szórványosan, egy-két adatra szorítókozó kivételképen. Egynél több esetben csak kevés oklevélben találjuk. 1055: *gifnav*, *Castelic* ~ *Kaztelic* | [1075/1217: *hosiouer* piscina (*hosszúér*) MonStrig. I, 57 | *lisna* patak I, 53 | *kestelci* (*Kesztölc* Esztergom m.) 55 | *kerestur* villa 59 stb.] | 1113: *Wesfan* (*Vieszka* Túróc m.) | *solocus* (*Szalakúsz* Nyitra m.) | *Custolen* (*Kosztolány* Nyitra m.) | *Bristem* (*Bresztovány* Pozsony m.) | *istobenize* patak (vö. *Isztebnik* falu) | *biftric* patak | *Stro* (*Osztro* Nyitra m.). Tehát 5 esetben *t* előtt; vö. *z* 7-szer, *c* 1-szer! | 1199: *Cufma* domian (*Kozma*-Damján, ma *Kozmadombja* falu Zala m.) | *vesprim*, *vesprimiensi* | 1208: *Scala* 3-szor (*Szkala* Trencsén m.) | *fucfan* (*Szucsá* Trencsén m.) | *famar* (*Szamaróc* Trencsén m.) | *stipnic* (*Isztebnik* Trencsén m.) | *stoisa*, *stoyfa* comes MODL. 54. Itt csak *f* van és 1-szer *fz*, l. *fz*-nél! | 1211: *Samtou* villa (*Szántód* Somogy m.) PRT. X, 516 | *Somard* ~ fg.: *Zomad* villa 516 | *Somardy* villa (*Szamárdi* Somogy m.) uo. | *Sombot* ~ fg.: *Zombot* 514 | *Semes* 512 | *Semchi* 514 | *Sentus* 2-szer ~ fg.: *Scentis* 1-szer, *Sentus* 1-szer 515 | *Thorsol* 503 | *Chomoflou* ~ fg.: *Chomozlau* 514 | *Milost* 504 szolgák. 15 esetben, ebből *t* előtt csak 1-szer (vö. *z* kb. 90-szer, *sc* 2-szer). | 1228: *Sredna* Malaca 4-szer és *Suinna* (*Svinna*) Malaca 5-ször SMIČ. III, 284 | 1231: *Senpaul* 3-szor | *Sobuflo* sz. | *Sowala* (*Zavalya*, vö. CSÁNKI II, 364) | *rusca* villa MODL. 168. | 1236/39: *Samtov* villa 10-szer ~ *Zamtou* 1-szer HazOkmt. VI, 30—1. — Ezeket kívül egy adatnál többet még a VárReg.-ban találunk, kb. 20—25-öt, melyek közül 2 *t* előtt, 7 pedig *l* előtt áll. Ez utóbbi elég gyakori, különösen a *-slav* végű személynévben. Több esetben csak egy oklevélben: 1232: *Woyslao*, *Guidislaua*, *Godislov* sz., *Monoslou* terra 2-szer SMIČ. III, 373.

D) *fz*, *sz*. — Kevés adatunk van rá; azok is a XIII. századból. 1079—80: *Szella* sz. (a *z* utólag van beírva) | 1141—61: *zcbifzlaus* sz. | HB.: *fzen*, *fzent*, *fzentii*, *fzentucut*, *fzumtuchel* | 1208: *Radifzlao* MODL. 54. (uo. csak *f* és *ç* található!) | 1210: *Szobodi* villa 2-szer (*Szabadi* Somogy m.) PRT. I, 617 | 1232: *Szuzá* villa; uo. *zuza* is (*Szusza* Bihar m.) | *Szarand* 2-szer (*Zaránd* m.) | *Szor* villa 2-szer (uo. *z* 8-szor, *sc* 6-szor!) Kisfaludy lt. | *Hotszlov* személynév Századok 1906: 626. — Különös, hogy a HB.-ben csak palatalis hangok előtt, máshol meg csak velarisok és mássalhangzók előtt fordul elő.

E) *c*. — Palatalis hangok előtt találjuk egy-két oklevélben. 1113: *celfan* (*Szolcsánka* Nyitra m.) | 1193: *cenholm* (*Szihalom* Borsod m.) | *Epcen*; vö. uo. *Epzu* (*Epszöny* Esztergom m.) | *celeuceg* (*szőlőszeg?*) | *huce* arc (*hosszú* árok) | 1212: *Cybiniensis* (*Szeben*) MODL. 65 | VárReg. 59. §.: *Cyob* 2-szer

pristaldus | 54. §.: *Cyomoy* prist.; vö. 58. §.: *Zomoy* | 116. §.: *Dubucya* (Dobsza Abaúj m.) | 1227: *Charej* predium (Csárszi?) MODL. 133. | 1228: *Merceceg* patak SMIČ. III, 284 | 1236: *Hodacensi* 4-szer (Hodász, vö. CSÁNKI II, 756) HazOkmt. VIII, 32 | 1237: *Hurgosceg* villa (horgas-szeg?) PRT. I, 757 | 1238—9: *Covnuc* és *Counuc!!* (Szolnok m.) PRT. I, 762. Egyetlen velaris magánhangzó előtti *c!*

F) *sch.* — Igen ritka! 1199: *Schem* sz. (*szem?*) | 1230: *Schakadat* 5-ször (*Szakadát*) W. VI, 492 | VárReg. 353. §.: *Schemcha* sz. (*Szemcsa?*) | 1237 I: *Schereda* ~ II: *zereda* sz. | I: *Scug* ~ *Schug* sz. Kisfaludy lt.

Egy-egy oklevélben előforduló jelölések:

G) *zc.* — 1141—61: *zcabiszlaus* sz.

H) *cz.* — 1141—61: *czala*[ensis és -ensibus]! (Zala m.)

I) *zfc.* — 1224: *prezscine* (*Peresznye* Sopron m.) MODL. 110.

J) *ch.* — 1165: *Meches* 2-szer (*meszesi* kapu és egyház). Valószínűleg egy régibb oklevél $\frac{1}{2}$ -jének a félreértése.

K) *ç.* — Szintén a $\frac{1}{2}$ betűből származik. 1208: *Oçarif*-patak, *Ryçoi* és *riçoi* praedium, *baçeta* terra (Trencsén m.) és ide sorozható *Buçclai* (gen.) is. MODL. 54. Ezek az 1226-os átíratban (MODL. 55) mindenhol *z*-vel vannak átírva. Sajnos, a helyeket és patakokat nem tudjuk meghatározni, s így ennek a *ç*-nek pontos hangértékét sem tudjuk megállapítani. Legnagyobb valószínűség szerint *s* hangot jelöl.

9. \check{s} hang. — A) A legrégebbi nyelvemléktől kezdve mindig és következetesen *f*, *s*-sel jelölték. A két betű egymás mellett fordul elő. Bizonyos, de pontosan meg nem tartott szabályosság van a két betű használatában. A XI. században minden helyzetben az *f* használatos, a XII. században szó elején és végén fellép az *s* is. Intervocalicus helyzetben az *s* nagyon ritka. Anon.-nál 1-szer: *usubuu*, míg szó elején 4-szer: *Soujou* 3-szor és *Stumtey* (*sempte*) | 1165: *Esau* comes | 1171: *Filese* sz. — Később nem lehet ellenőrizni, mert a kiadások nem jelölik az *f* és *s* közötti különbséget. Hozzáférhető eredeti oklevelekben kevés adatunk van rá: 1231: *Kasa* város MODL. 164. | 1237 I: *Besv* ~ II: *Befu* sz. Kisfaludy lt.

Emellett az általános jelölés mellett elvétve találunk másféle jelölésmódot is:

B) *fc.* — [1075/1217: *wosscianorum*, *wosciani* MonStrig. I, 58] | 1001/1109: *fcondur* 2-szer (Sándor Veszprém m., vö. CSÁNKI III, 249) ~ *ferlouf* (Magyarsáros Baranya m., vö. CSÁNKI II, 520) és *Kineffsa* (Balatonkenese, vö. CSÁNKI III, 237) | Anon.: *vrscia* ~ *urfoua* (Orsova) | 1198: *chekefc* sz. | VárReg. 131. §.: *Thomasci* (Tamási Bihar m.; nem nyomdahiba *Thomasei* helyett?) | 133. §.: *Sceureg* (Sőreg Pest m.?) | 1237: *Balasciej* sz. (*Blasej* > *Balásej?* a. m. *Balázs*) MODL. 219.

C) *sch*? — 1141—61: *Beschen villa* (*Besenyő Zala m.*) | 1199: *Bischor* leány (vö. *s*-nél *schem*) | 1232: *Pelesch sz.* (*ples* ~ *pilis* ~ *peles* vagy *pelesk*?) SMIČ. III, 374 | *Schopa sz.* W. VI, 492 (?; vö. 1211: *Sopa* PRT. X, 512).

D) Ide tartozik az *x* is, amely magyar szavakban ritkán található. Hangértéke néha *ks*, néha *kš*.

x = ks. — 1225: *Bixoud sz.* PRT. I, 671 | 1239: *Saxard* W. VII, 68 | *Saxardiensis* (*Szekszárd*) PRT. I, 791.

x = kš. — 1225: *Myxa* terra; vö. uo. *Mychsa* és *Michsa* 5-ször (*Micske Sopron m.*, vö. CSÁNKI III, 620) SopronmOkl. I, 9 | 1211: *Boxa* ~ fog.: *Borza sz.* PRT. X, 515.

E) Néha kettős *f* is előfordul az *š* helyén. Bizonyára *geminatio*, mert csak intervocalicus helyzetben találjuk. 1113: *Meffan villa* (?) | 1116—31: *scineffa* asszony | 1137: *Muffun* (*Moson*; ebben a szóban később is gyakori) | 1146: *kiffodi sz.* | 1177: *temiffiensis* | 1211: *Kesseh, Bennesse* szolgák PRT. X, 514 | 1215: *Pribisseu* (*Pribiševo*?) SMIČ. III, 139 | 1230: *Beffeneu villa* (*Csanád m.*) Kisfaludy lt.

10. *z* hang. — Mindig *z*-vel jelölték. Paleographiai alakjára vonatkozólag l. az *s* hangnál mondottakat.

A) *ʒ*. — 1093: *laʒii* (*Lázi Veszprém m.*) | *Tuhneʒ* (ismeretlen falu) | *fiʒeg* (*Fűzitő Komárom m.*) ~ *ruoʒti* (*Ravazd Győr m.*)

B) *z*. — 1113: *nozdrogouz* (*Nozdrkóc Trencsén m.*) | Anon.: *zouolvn, zouolun* (*Zólyom*) stb.

C) *z*. — HB.: *czicun, oz, ez* stb. | 1229: *zoulum* Balassa lt. | 1240: *zoulun* (*Zólyom*) | *Cazmer* terra Kisfaludy lt.

A *z* hangnak *ʒ, z, z*-vel való jelölése annyira általános, hogy egy kivétel is alig akad. Ilyen talán az 1234-es oklevélnek *Cuesberc* adata SMIČ. III, 426; SMIČIKLAS szerint horvátul *Knezbreg*, tehát olvasása *Knézbérc* (vö. 1237: *quenez* 2-szer sz. MonStrig. I, 525 stb.).

11. *ž* hang — Az ó-magyarban fejlődött az *š* hangból. Nem lehet megállapítani, hogy a mi korunkban már megvolt-e, mert sohasem különböztetik meg az *š* hangtól. Jele tehát *s, f*.

A zágrábi püspökség 1201-es privilegiumában horvát szóban *ž* hangértékben egyszer *x* fordul elő: *Xabiniza* patak (*Zsabnica Körös m.*) SMIČ. III, 10. Ez az oklevél egyébként több érdekes elütő jelölést használ: a) az *x* több ízben fordul elő, úgylátszik, *tš* hangértékben (l. ott); b) gyakori a *gn* az *ń* hang jelölésére; c) sűrűn előfordul az *s* az *s* hang jelé-ként. Ez az oklevél kissé elüt a többi magyarországi és szlavóniai oklevél helyesírásától.

12. *χ* és *h* hangok. — Jeleik *ch* és *h*. A *ch*-t *χ*-val, a *h*-t *h*-val olvassuk, bár nem lehetetlen, hogy egy-két esetben felcserélik a betűket (latin szavakban is előfordul). Bizonyos azonban, hogy a *ch* általában *χ* hangot jelöl, mert gyakrabban csak a XI—XII. században fordul elő. A XIII. században

kiszorítja a *h* betűt, ami híven visszatükrözi a beállott $\chi > h$ hangváltozást. 1055: *Tichon, tichon* (Tihany) | *1086: *chigifsti, churchufeu* caput voraginis | 1113: *Chetmich* (IV. Béla átírata: *Hetmeh* = *Hetmény* Nyitra m.) | *Mechina* (*Menyhe* Nyitra m.) | HB.: *charmul, chomuv, choltat, achscin, zoboducha* stb. | 1199: *Jowachin, Jwachin, Joachin* sz. (*Joachim*) | 1211: *Cysveth* ~ fg.: *Chusweth* sz. PRT. X, 515. — A VárReg. néhány adatán kívül (180. §.: *cherceg*; 102. §.: *Chod* Nogione stb.) a XIII. században alig fordul elő: 1234: *churchufeu* PRT. VIII, 283.

Talán χ -t akar jelölni a *k*, *c* a következő esetekben: 1055: *kumuc*; vö. uo. *humuk, humca* 4-szer) | Anon.: *zyloc* (*Zilah*) | *bodoctu* (*Bodajk* Fejér m.); ez a helynév egyébként sokszor fordul elő *c*-vel, *g*-vel egyaránt, de vö. 1201: *Bodoht* Kisfaludy lt. | 1198: *cozug* sz. (*hazug?*) | 1200: *bikoriensi* fcs. (*Bihar*) | VárReg. 287. §.: *Boctu* (*Bojt* Bihar m.) | *Sucta* villa (*Zsujta* Abaúj m.).

Hangzóközi helyzetben sokszor nincs ott a *h*. 1193: *feyrhigaz, faerigiaza* (*Fejéregyháza*) | 1209: *Byoriensem* W. VI, 335 | 1229: *Feerighaz* PRT. I, 695.

13 γ hang. — Csak szó belsejében és szó végén fordul elő. Korán eltűnik; a XIII. században már alig van nyoma. Jelei: *ch*, *h* és *g*?

A *ch* elég ritka. 1165: *Nichw* ~ *Nichuu* sz. (*nyű?* vö. 1211: *Nuhu, Nuuhu, Nuch* ~ fg.: *Nuchu* PRT. X, 515 | 1237 I: *Nvchu* ~ II: *Nuhu* sz.-ek Kisfaludy lt.) | 1193: *Nuchud* h. (?) | VárReg.: *Pasztuchy* (*Pásztó*).

Rendes jele a *h*. 1055: *ohut* cuta rea | *azah fehe* rea | *meneh* (vö. *azaa*; *fee*) | *1086: *tuhutledu* forrás (*tü;ütséd* = *tétséd*) | *tuhut* ~ *tugut!* | *Seesecfehe* mons | Anon.: *tuhutum* 23-szor | *paztuh* (*Pásztó*) | 1211: *bureuohul* (borjúól) PRT. X, 509 | *Nuizou* ~ fg.: *Nuhzou* sz. 514 | *Zenteh* 2-szer 512 ~ vö. *Zenteu* sz. 509 | VárReg. 148. §.: *Bulfeh* sz. | 241. §.: *Bulfeh* sz. (acc.) | 170. §.: *Bahan* sz. | 296. §.: *Soluhan* villa (ugyanaz a falu 1299: *Arky-Csalan!*).

14. *n* hang. — A) Általában, az esetek nagy többségében *n*-nel jelölték az egész korszakon keresztül. Emellett mindig fel-feltűnik egyéb jelölés is, de csak szórványosan. Sohasem tudott egyik sem rendszeressé válni.

B) Legrégibb s később is ismételten előforduló jel a *gn*. Csak szó elején és szó belsejében áll. 1055: *gnir, fuegnef*; vö. *n*-nel 6-szor! | [1075/1217: *Gegnienses* (vagy *Gegmendes?*) (*Gönyű*) MonStrig. I, 58] | 1131: *Gnenu* sz. (?) | 1153: *gnir* praedium PRT. I, 602 (itt nincs több példa az *n*-re!) | 1193: *Gnec* ~ *Necg* (*Nyék*); vö. *n* 10-szer, *in* 7-szer! | 1201: *Turpigna, Bratogne* praedium, *cognici* patak Smč. III, 9 | 1219: *Zeregna* mons (?) MonStrig. I, 221 | 1223: *Thagna* halászhely PRT. I, 658 | 1233: *Wigna* pothoca (?) HazOkmt. V, 15 | 1239: *Togna* MonStrig. I, 327. (vö. 1237: *Tona* ugyanaz

a hely) | 1237—40: *Vegne* 2-szer (*Vinnye* Veszprém m.) PRT. I, 776 és 782 | *Digna* 777; vö. *Dinna* uo. (*Dinnye* Komárom m., vö. CSÁNKI III, 498).

C) Az *in*-t csak szó belsejében és végén találjuk. Biztos példáink azonban csupán az 1193-as oklevélből vannak. [1075/1217: *taina villa* (?) MonStrig. I, 55] | 1193: *Areinnef* (*Aranyos* Borsod m.?) | *Braina* (comes de *Braina* = *Baranya* m.) | *leajnsewer* (*leánysír*) | *Moinnerovkerek* (*monyorókerék*) | *sarcajn* (*sárkány*) | *Sumberhein* (*Somberény* Somogy m.) | *areinqueleu mons* | *Tainad* halastó. — A többi adat nagyon kétséges. A sopronmegyei Kedhely régi *Menyhárt* nevében találunk ilyen *in*-t: *Meynhart*, *Meinhart*; de itt az *i* etimologikus, s azért ezt nem szabad ide sorolnunk. Ugyancsak ilyen kétséges az 1237—40-es oklevélben előforduló *Feyn* PRT. I, 776 (*Fény* Veszprém m.) *yn*-je is. Vajjon nem *fejñ*-nek kell-e inkább olvasnunk?

D) A *ni*, *ny* csak a XIII. században jelenik meg s csupán szó belsejében és végén fordul elő. [1075/1217: *feni locus* (??; nem tövégi magánhangzó?) MonStrig. I, 56] | HB.: *menyi*; vö. *munhi* és *n*-nel 2-szer! | 1211: *moniac* PRT. X, 516 | *monios* 512 szolgák | VárReg. 246. §.: *Numchuny* (*Nemcsény*, ma *Lencsény* Somogy m.) | 1222: *Tonya* PRT. I, 655 | 1225: *Tonya* 671 halászhely | 1231: *Baranianensis* MODL. 168. | 1233: *Cheny* (*Csénye* Vas m.; *Csény* vagy *Csényi*?) W. VI, 531 | 1239: *Obony* (*Abony*) W. VII, 85 | 1237—40: *Fenyés* (?) sz. PRT. I, 779.

E) Az *nh*-ra a HB. *munhi* adatán kívül nincs biztos példánk. Talán ide tartozik: 1230: *Anha* Zehund HazOkmt. VI, 25; vö. 1232: *Anafcehund* és *Anazehund* Kisfaludy lt. = *Anya*?-Sziond (ma Sziond pusztája Csanád m., l. CSÁNKI I, 704) | 1237: *zegenh* sz. Múz. törzslt. (nem szóvégi *h* ez, mint igen gyakran más betűk után is? vö. uo. *Befsprunh* (*Veszprém*)).

15. I' hang. — A) Általában *l*-lel jelölték, amennyiben már megvolt.

B) 1193-ban *il* a jele: *copuil* (*Kapoly* Somogy m.) | *concoil* villa (?) | *chepeil* (*Csepely* Somogy m.) | *Baillezlauo* comite (?) | 1209: *Sumbotheil* 2-szer (*Szombathely*, ma Nezsider Moson m., l. CSÁNKI III, 673) W. VI, 333.

C) *li*, *ly* jel van: 1211: *Bogliod* PRT. X, 511 | *Nemellj* 514 szolgák | 1229: *Palian* (*Polyány*?) | *Lyulya* (*Lulla* Somogy m.) | *Lyuba* (*Jaba* Somogy m.) PRT. I, 695.

D) *gl*? — 1240: *Boglku* (*Bajka*? Bars m.) HazOkmt. VIII, 36.

IV. Affricaták.

1. *ts* affricata. — A *ts* jelei: *z*, *ce*, *ci*, *ch*, *cz*, *tz*, *zc* (*sc*) és *x*. Ezek közül a *z*, *c* és *ch* jelölések a szokottak, míg a többiek csak egészen kivételesek.

A) *z*. — A XI—XII. században szokott jelölése a *ts*-nek, ha ugyan szabad minden mai *ts* helyén álló *z*-t *ts*-nek olvasnunk. A *ts* *s*-ből fejlődött hang, *s* azért valószínű, hogy a *ts* helyén álló *z* ebben a korban még *s* hangot jelöl, különösen ott, ahol a szó etymonja *s* hangra mutat (*1086: *Murkol* 2-szer < lat. *Mursella*, ma: *Marcal* folyó). Példáink legnagyobb részében azonban eredetileg is *ts* volt. Föl lehetne ugyan tenni, hogy a *ts* affricatát hanghelyettesítéssel *s* hangként vették át, de ez csak akkor volna lehetséges, ha a magyarban ebben a korban *ts* egyáltalában nem lett volna. Ezt azonban a *z* mellett rendszeresen *s* vele körülbelül egyenlő arányban előforduló *c* jelölés nem teszi valószínűvé. Mi a kérdést nyitva hagyva tekintet nélkül a *ts* eredetére, az összes eseteket itt tárgyaljuk.

A *z* a XIII. századig gyakran fordul elő, azután háttérbe szorul. Kb. 60 esetben találjuk: 30 a XIII. századig, 30 azután. Számbelileg tehát nem kevesebb, de aránylagosan nagyon: a XI—XII. században 50%-ban, a XIII. században már csak 10—12%-ban jelentkezik! *1086: *Murkol* 2-szer (*Marcal* folyó) | *Toplouui* Za halastó (l. uo. *gremce* patak = *Gerence*) | 1113: *dormuz*; vö. *dormusc* is (*Tornóc* Nyitra m.) | *cozuran* (*Kocurice* Nyitra m.) | *golguz* (*Galgóc* Nyitra m.) | *radsciz* (*Racsic* Nyitra m.) | *dreuenizza* folyó stb. 13 esetben (l. még *c*, *ci*, *cz*, *zc* (*sc*)-nél is) | 1162: *Vidza* villa (*Vica* Sopron m.) | 1193: *Borz* (*Bare*, Fejér m.) | *Toploza* (*Tapolca* Borsod m.?) | *libouza* aqua (?) stb. (*waciensi* kivételével mindig *z*-vel!) | 1201: *Circuniza* patak, *Plituzan*, *Plituize* gázló (*Plitvice*) stb. 18 esetben (ugyanitt *ch*-val 8-szor, *c*-vel 6-szor!) SMIČ. III, 7 | 1214: *Warizka* 2-szer patak (*Válicka* Zala m., l. ORTVAY II, 410) W. VI, 368 | 1228: *Lomniza* patak a Túrmezőn SMIČ. III, 285 | 1211/1231: *Borza* terra 3-szor (*Barcaság*) ZIMM.—WERN., Urkb. I, 11 | 1232: *Venzyslov* sz. Századok 1906: 627 | 1234: *Miscouz*, *Miscoz* genus és *Micouz*! sz. MODL. 196.

B) Palatalis hangok előtt egyszerű *c*, egyéb helyzetben *ce*, *ci*, *cy*. A XIII. századig a *z* mellett a másik általánosan használt jelölés. *1086: *gremce* patak (*Gerence*) (l. a *z*-nél is) | 1113: *Luchinci* (*Losonc* ~ tót *Lučenec* Pozsony m.) | *Golgociefes* | Anon.: *topulucea* (*Tapolca* folyó) | *ureucea*, *wereucca* (hiba *cea* helyett? *Veróce*) | *racý* 2-szer (*Rácsföld*) | *colgoucy* (*Galgóc*) stb. 15-ször ~ *ch* egyszerű! | 1162: *kacil* (*Kecöl* Sopron m.) | 1193: *Bogoce*, *Bogocea* 2-szer patak SMIČ. II, 265 | HB.: *timnucebelevl* (egyetlen adat!). — A XIII. században a VárReg.-on kívül nagyon ritkán találjuk. 1201: *hereg* sz. Kisfaludy lt. | 1231: *Lukaucy* villa 2-szer (*Lukavec*?) MODL. 168. | 1233: *Nicolao filio Borcy* (*Bare* fia Miklós) PRT. I, 714 | 1240: *Burcia* (*Barcaság*) ZIMM.—WERN., Urkb. I, 68. A VárReg.-ból számos adatunk van: 40. §.: *Vacy* sz. |

41. §.: *Taplucia* (*Tapolca* Borsod m.) | 221. §.: *Taplucya* ua. |
 124. §.: *Drancy* (hiba *Draucy* helyett; *Daróc* Bereg m.) |
 214. §.: *Cyeguen* (*Cégény*, l. CSÁNKI I, 606) stb. összesen
 22-szer (z-vel kétszer, ch-val négyszer, cz-vel kétszer!).

C) A *c* velaris hangok, mássalhangzók előtt és szóvégen csak a XIII. században fordul elő gyakrabban (kb. 40 esetben!). 1113: *biftric* aqua | *turc* 2-szer patak és falu (*Turóc*?) | 1193: *kamenic* 2-szer h. Horvátországban SMIČ. II, 265 | 1198: *Mouruc* sz. | 1208: *luchinc*, *lucinc* patak (*Losonc* ~ *Lučenec* Pozsony m.) | *biftric* patak 3-szor MODL. 47. | 1211: *Turnic*, *Turmoc* (*Tornóc* Nyitra m.) PRT. I, 622 | 1220: *Magluca* (*Maglóca* Sopron m.) MODL. 97. | 1230: *Moruc* Sopronm. Oklt. I, 18; vö. *Moruch* uo. (*Márc* Sopron m., l. CSÁNKI III, 621) | 1232: *Rakitnica* (*Rakitnica* folyó) SMIČ. III, 272 | 1235: *Lonkouc* (*Lankóc* Somogy m.) MODL. 203. | 1237: *Neurenc* 2-szer (*Lórincc* sz.) Kiszfaludy lt. | 1237—40: *Tyburc*, *Neurenc* sz. PRT. I, 785.

D) A *ch* a XIII. századig alig fordul elő (csak egy biztos adatunk van rá), azután azonban leggyakoribb jele a *ts*-nek. Kb. 130-szor találjuk, míg *z* 30-szor ~ *c* pal. voc. előtt kb. 40-szer ~ vel. voc. előtt ugyanannyiszor. [1075/1217: *knesech* villa (*Knezsec* Bars m.) MonStrig. I, 59] | Anon.: *rachj* (*Rácföld*) 1-szer! | *1194: *borcha* terra? W. XI, 56 | 1201: *Bensicha*, *Glogonicha* folyók stb. SMIČ. III, 9 (l. a *z*-nél is) | 1211: *Neurenche* szolga (*ts* vagy *tš*?) | 1220: *rebucha*, *rabucha* (*Rábca* folyó) MODL. 97. | 1222: *moglocha* 2-szer; l. uo. *Magluca* (*Maglóca* Sopron m.) MAKÉvk. V, 2: 197 | 1231: *Lucauch* patak (*Lukavec*?) SMIČ. III, 348; vö.: *Lukaucy* 2-szer uo. | *Lukauch*, *Ribnicha* patakok stb. *ch* 15 esetben ~ *Zogouca* patak (*Szagyóca*) MODL. 168. | 1235: *ylouch* falu és patak (*Jalovec* Nyitra m.) | *proznouch* Forgách lt. | 1237: *Rachyeh* 2-szer (*Racsic* Nyitra m.) | *Proznouch* (*Praznóc* Nyitra m.) Forgách lt. | *lyfcovech* pothoca MODL. 217. | *Grefenicha* patak (*ch*-val négyszer, de uo. *Mechinica* 5-ször) | *Apachaalmafa* Múz. törzslt. | 1240: *Bulunduch* castrum 2-szer (*Bolondóc*) HazOkmt. VIII, 36 | *beerch* (*bérc*) 37. — Néha *hc*-t is találunk, ami bizonyára íráshiba *ch* helyett: 1202: *Mouruhc* villa (*Márc* Sopron m.) SopronmOklt. I, 5.

A többi jelölés egészen kivételes:

E) *cz*, *tz*. — [1075—1217: *knesecz* (*Knezsec* Bars m.) | *sarraczka* rivulus (?) | *feniosaunica* és *prestucz* patakocskák MonStrig. I, 53] | 1113: *tavvicz* villa (?) | 1141—61: *Chernitz* villa (vö. *Csernec* patak Zala m.) | 1208: *Buczlai* (genit.) 3-szor Múz. törzslt.; vö. ugyanennek másodpéldányán: *Buczlai* MODL. 54. | 1214: *berczy* mons W. VI, 368 | VárReg. 34. §.: *Benczem* (acc.) 2-szer | 1227: *Viccza* villa Sopron m. W. VI, 449 | 1232: *Bucovecz*, *Gradinovecz* 2-szer, *Dobovecz* 2-szer,

Pukrutz patakok Pozsega m.-ben W. VI, 508; vö. uo. *c* 3-szor, *ch* 2-szer, *z* 1-szer.

F) *zc* (*sc*?). — Csak az 1113-as zobori oklevélben. Talán íráshiba *ze* helyett. *faladize* (*Szilád* ~ tót *Siladice* Nyitra m.) | *dormuzc* vagy *dormusc*¹ (*Tornóc* Nyitra m.).

G) *x*. — *ts* hangértékben csak Tamás nyitrai ispán 1208-as oklevelében találjuk. *Burfix* 2-szer (*Borcic* Trencsén m.) | *blondix* (*Bolondóc* Trencsén m.) | *Gradix* 2-szer hegy neve (*grade* > *hradec* 'váracska') | *rofnix* h. Trencsén m. (?) Egyéb sajtáságait l. az *s* hang *fz*, *ç* és *f* jelölésénél.

H) Megemlíthető még, hogy három-négy esetben *t-t* találunk *Vác* helynév *c*-je helyén: *Watiensi*. Ez azonban csak ebben az egy szóban fordul elő.

2. *tš* affricata. — A legnagyobb ingadozásokat és sokféleséget ennek a hangnak a jelölése mutatja. A latinban nem volt, s azért ez volt a legjobban kitéve a különböző hatásoknak. Jelei: *c* (pal. magánh. előtt), *ce*, *ci* és *c* (vel. magánh. előtt), *f*, *s*, *ch*, *sc*, *cz*, *z*, *sh*, *cf*, *sch*, *tf*, *chs*, *fz* és talán *x*. Ez a változatosság különösen a XIII. század második évtizedéig tart, azután megállapodik, s általában a *ch* válik a *tš* hang egyedüli jelévé.

A) A *c* palatalis, a *ce*, *cy* velaris magánhangzók előtt. Úgy látszik, ez a *tš* hang legrégebb jele. A XI. századból ugyan csak két adatunk van a *tš*-re (jelük *c*), de a XII. században a számos egyéb jelölés mellett ez a legtöbbször előforduló és legáltalánosabb, különösen a század első felében. 1055: *fancel comes* | [1075/1217: *cernigradenses* 2-szer (*Csongrád*) | *cehti* MonStrig. I, 57—8] | 1093: *Copulci* (*Kapolcs Zala* m.) | 1001/1109: *citun* (*Csitény* Veszprém m., vö. Csánki III, 226) | *modocea* (*Madocea* Tolna m., vö. Csánki III, 439) | *grincear* (*Gerencsér* Veszprém m., vö. Csánki III, 231) | 1113: *ciker kút* (*Csikér*?) | *lucinci* (*Losonc* ~ tót *Lučenec* Pozsony m.); vö. még *ch*, *f*, *z*, *fc*, *cz*-nél | 1134: *fancica* sz. 3-szor | 1165: *Scerecin* sz. | 1172: *hecce* (*Hecse* pusztá Győr m.) | 1198: *cimoz* sz. (*csimasz*) | *cenadienfi* 2-szer | HB.: *gimilcetyl*, *gimilcictul*. — A XIII. században egy-két oklevél kivételével elég ritka. Néhány szóban állandósult ez a jelölés, mégpedig *Csépán*, *Csanád*, de különösen *Kalocsa* nevében: *Csépán*-nál *c* 16-szor ~ *ch* 50-szer; *Csanád*-nál *c* 50-szer ~ *ch* kb. 100-szor; *Kalocsa*-nál *c* több mint 100-szor ~ *ch* alig 10—15-ször. Egyébként csak némely oklevélben használják sűrűbben. 1206/1218: *Luceman* 4-szer (*Locsmán* Sopron m.) SopronmOklt. I, 6—7. Különösen a tihanyi 1211-es összeírás fogalmazványában gyakori a *c* jelölés. A hitelesített példányban már legnagyobb-részt *ch*-ra vannak javítva. *Cebek* PRT. X, 512 | *Cedhe* 503 | *Cegu* 515 | *Ceke* 513 és 516 szolgák stb. mindkettőben *c*-vel.

¹ Az írás elmosódott, nem lehet pontosan megállapítani.

De *Cheke* ~ fg.: *Ceque* 4-szer így 515 | *Chekeu* ~ fg.: *Cekeu* 514 | *Chemeh* ~ fg.: *Cemeh* 515 | *Beche* ~ fg.: *Bece* uo. | *Bench* ~ fg.: *Benci* 514 | *Buncheu* ~ fg.: *Bunceu* 515 | *Fenche*¹ ~ fg.: *Feuce* 515 | *Zelchek* ~ fg.: *Zelceh* 512 stb. szolgák | *Aarach* villa ~ fg.: *Araci* (*Arács Zala* m., I. CsÁNKI III, 29) 506 | *Bychachi* 2-szer ~ fg.: *Biccaci* és *Bicaci* villa 512 és 513 (*Bikács Tolna* m.). — Több esetben előfordul a VárReg.-ban is: 329. §.: *cicolou* sz. | 111. §.: *Cesar* villa (*Csiszér Szilágy* m.?) | *Scecen* villa (*Szécsény Nógrád* m.). Velaris magánhangzó előtt *cy* is áll: 100. §.: *Cyama* pristaldus ~ 103. §.: *Chama* ua. sz.

B) A *c* velaris hangok, mássalhangzók előtt és szóvégen csak szórványosan található, az is inkább a XII. század végétől kezdve. 1113: *pefscan, píscan* (*Pöstyén, ó-tótul Peščany*) | 1152: *cuka* sz. (*csuka*?) | 1142–46: *Geica* rex | 1193: *Kac* (*Kács Borsod* m.?) | *Bobouca* (*Babócsa Somogy* m.) | 1198: *fumureuc, curacun* szolgák | 1209: *cuka* sz. MonStrig. I, 194 | 1221: *Besenengumule* HazOkmt. VI, 16 | 1225: *Lucman* (*Locsmán Sopron* m.) SopronmOkl. I, 11; vö. *Luchman* 3-szor uo. | 1226: *Curgou* 2-szer (*Csurgó Somogy* m.) PRT. I, 672–3 | 1228: *Chycou* (*Csicsó*) PRT. I, 691 | 1232: *Cakan* sz. SMIČ. III, 373; vö. *Chakan* SMIČ. III, 247 | 1235: *tolmac* (*Tolmács Zala* m.) | *cornaha* (*Csorna*?) MODL. 203. | 1237: *Casar* villa (?) PRT. I, 757 | 1237–40: *Comozlo* sz. PRT. I, 774; vö. *Chvmoslo* 772 | *Zakac* villa (*Szakács Veszprém* m.) PRT. I, 788.

C) *s, f*. — Második legrégebbi gyakori jelölés az *s, f*. Nehéz eldönteni, hogy ez az *f* a *tš* hang helyén helyesírási sajáttság-e, vagy pedig az *š* hang szabályos jelölése. Tudjuk, hogy van a magyarban szórványos *š > tš* hangváltozás. Feltehető, hogy az *f* itt *š* hangot jelöl, s akkor ezekben az esetekben azóta hangváltozás történt volna. Ez ellen szól azonban, hogy kétségtelenül *tš*-vel átvett jövevényszavakban is gyakran előfordul az *f* jelölés (pl. *Csongrád, karácson* stb.). Azt nem tehetjük fel, hogy ezeket a szavakat hanghelyettesítés útján *š*-sel vettük át, s ez a magyarban újból *tš*-vé fejlődött volna. T. i. részint az ó-magyarban volt ilyen hangja, részint pedig lehetetlen volna megérteni, hogy miért fejlődtek volna csak a *tš* eredetű *š*-ek *tš*-ekké, mikor az *š* eredetűek megmaradtak. Inkább talán arra gondolhatunk, hogy ezek a *f*-es alakok olyan nyelvjárásból valók, ahol a köznyelvi *tš* helyén *š*-et vagy palatalis *š*-et ejtettek, mint ahogy ma is a csángó és szlavoniai nyelvjárásokban. Ez a feltevés sem minden nehézség nélkül való, mert csak egyetlenegy emlékünkn van, ahol a *tš* helyén következetesen *f, s* áll, egyébként mindenütt máshol csak kivételesen, legjobb esetben más jelölésmódokkal

¹ Valószínűleg hiba *Feuche* helyett; a. m. *fejü-tšš* 'fejecske'?

egyenlő arányban fordul elő. Igaz, sok példánk van arra, hogy különböző nyelvjárási alakok megférnek egy oklevélben; pl. *ei* ~ *ei*, *i*, *e* ~ *ü*, sőt *ou* ~ *oi* is.

A XI. században nem találjuk; a XII. században aránylag elég gyakori Anonymuson kívül is; a XIII. századból pedig két emléken: az 1211-es oklevélen és a VárReg.-on kívül csak szórványos adataink vannak rá. [1075/1217: *Sokord* (*Csokord* Pest m.) MonStrig. I, 57] | 1113: *ſitar* (*Csitár* Nyitra m.); l. uo. *Scitar* is! | *Celfan* (*Szolcsánka* Nyitra m.) | *Culleſe* (*Killics* erdő? l. FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 67) | *Muffenic* (*Mocsonok* Nyitra m.) | 1131: *Sacan*, *ſonſol* sz. | Anon.: *ſeztured* (*Csesztreg* vize) | *ſurungrad* (*Csongrád*) | *gemelfen* (*Gyümölcvény*) | *ſepel* sziget (*Csepel*) stb. kb. 90 esetben, másképen csak háromszor! l. a *ch*-nél és *ſz*-nél. | 1165: *Fonſol* sz. | *Geiſſe* regis | 1171: *Salad* sz. | 1172: *esu* (*Écs* Győr m.) | *Sysou* (*Csicsó* Komárom m., l. CSÁNKI III, 497) | 1199: *Sepano* comite (*Csépán*) | HB.: *gimilſnec*, *gimilſben*, *keaffatuc*, *bulfaſſa* összesen 6-szor; l. *c*-nél és *ſc*-nél is | 1201: *Deuueſer* (*Devecser*) SMĪČ. III, 11 | *Craſun* comes SMĪČ. III, 6 | 1208: *Burſia* 2-szer (*Borſic* Trencsén m.) MODL. 54. | 1211: *Sac* PRT. X, 510 | *Sebeh* 512; vö. *Cebeh*, *Chebe* 513 | *Soma* 514; vö. *Choma* 511 | *Sumad* 509; vö. *Choma* | *Karaſun* ~ fg.: *Karachon* 2-szer 507, 515 | *Karaſun* ~ fg.: *Karachon* 515 | *Karaſon* 507 | *Karaſun* 2-szer 515 mindkettőben azonosan | *Scesun* sz. (*Szécsény?*) 503 | *Bolſou* 3-szor 513 szolgál | *Supoc* 513 (*Csopak* Zala m.) | *Roduſſa* 508 (*Radocea?* Fejér m.??) | 1221: *SaZlov* és *Saſlov* sz. | *Seturtuc* (*Csütörtökhely*) MODL. 100. | 1223: *Karaſun* sz. PRT. I, 661 | 1226: *ſerna* 2-szer (*Csorna* Sopron m.) MODL. 1027. | *Surna* ua. MODL. 127. | 1237: *Surna* 3-szor ua. W. II, 75 | 1233: *ſycou* sz. (*csikó*) MODL. 186. — Nagyobb számban találkozzunk vele a VárReg.-ban, ahol kb. 60-szor fordul elő, kétannyiszor, mint az oklevelekben 1200-tól 1240-ig! 296. §.: *Soluhan* villa; vö. 1299: *Arky-Chalan* | 323. §.: *Sypeu* (*csipó*), *Sicou* (*csikó*) sz.-ek | 316. §.: *Zobols* megye | 86. §.: *Senguer* (*Csenger* Szatmár m.) | 243. §.: *Hugofa* (*Ugocea* m.) stb.

Gyakran szerepel a *Bulcsú* névben is 1200-tól 1240-ig. 27 eset közül 18-ban!

D) *ch* a XII. század végéig csak szórványosan mutatkozik, némely emléekben alig van nyoma. Így Anon.-nál és az 1138/1329-es oklevélben csak két-két adat van rá az *f*-ek és *c*-k nagy száma mellett (az utóbbiban: *deuecher* és *chechti* személynevekben; lehet, hogy ezek az átirásnál kerültek bele). A HB.-ben egyszer sem találjuk. [1075/1217: *kouachi*, *talmach* (*Tolmács* Bars m.) MonStrig. I, 54] | 1111: *chonadienſis*, *treinchen* (*Trencsén*), *bache* (*Bács* m.) | 1113: *chýrna* villa, *chanadienſis*, *bache*, *grincha* villa (*Gerencsér* Nyitra m.) | Anon.: *zerenche* 2-szer (*Szerencs* vár és hegy); vö. *f*-nél:

zeremfu és *fz*-nél: *zerenfze* | 1141—61: *Chitar*, *Chitary* (Csatár Zala m.) | *Bache* (Bács Zala m.) (l. még a *cz*-t is) | 1193: *chepel*, *chepeil* (*Csepely* Somogy m.) | *Chiz* (*Csiz* Somogy m., vö. CSÁNKI II, 598) | *Cheuz* (*Csosz* Fejér m., vö. CSÁNKI III, 323) | *horcha* (*Arcsa* Tolna m., vö. CSÁNKI III, 414) stb. | 1199: *chopof* sz. | *chunuf* (*csunys*?) asszony | *Chenad*, *Chenadienfi*.

A XIII. században nagyon elterjed, úgyhogy négyszer-öttször annyi a *ch*, mint a többi jelölés együttvéve. Némelyik szóban állandósul a jelölésmód. Pl. *Bács* megye nevében kb. 130 esetből alig ötször találunk más betűt, egyébként mindig *ch*-val fordul elő (vö. a *c* jelnél *Kalocsa*, *Csanád* és *Csepán* szavakat). A többi jelölésmód nagyon szórványos. Mindegyik csak egy-két oklevélre szorítkozik, de itt is csak kivétel.

E) *hc*. — Talán csak íráshiba *ch* helyett. 1201: *Bahc* (*Bács* m.) Kisfaludy lt. | 1211: *Bedechy* ~fg.: *Bedehei* PRT. X, 514 | *Bencheu* ~fg.: *Behceu* 512 szolgák | 1236: *Cuahc* (*Kovácsi* Bars m.) MonStrig. I, 320.

F) *sc*. — 1086: *scemfca* szolga | 1113: *Radfciz* (*Racsic*, ma *Radosa*? Trencsén m.) | *radfciz* ua. Nyitra m. | *Borfcjan* (*Nagyboresány* Nyitra m.) | *Scitar* (*Csitár* Nyitra m.) | *trenfciniensis* | 1173—75: *Scubanus comes* (*csubán* > *csobán*?) | 1188: *Geifce regis* | HB.: *bulscaffa* (l. a *c* és *f*-nél) | 1206/1216: *fcómoz* sz. MODL. 782. | 1213: *scenadiensi* 2-szer PRT. I, 625—6 | VárReg.: *Scenta* (*Csente* Doboka m.) | 1222: *borbofc* (*Barbacs* Sopron m.) MAkÉvk. V, 2: 197.

G) *sch*. — 1210: *Eschu* (*Écs* Győr m.) PRT. I, 618 | 1222: *peschul* (*Pécsel*) HazOkmt. V, 10 | VárReg. 57. §.: *Schome comitis*, vö. 32. §.: *Choma* sz. | 234. §.: *Schechni* sz. ?? | 1230: *Schak comes* MODL. 160.; vö. 1229: *Chak* ua. személy.

H) *z*. — 1113: *zumboe* 2-szer (*Csombaj*, ma Hosszúfalu Nyitra m.) | *vveza* (*Vág-Vecse* Nyitra m.) | 1137: *Fanzal palatinus* | 1146: *Geize regis* | 1150. *Geiza rex*. — Előfordul az 1138/1329-es dömösi birtokösszeíró levélben is: *zunadiensi* (*Csanád*) MonStrig. I, 97.

I) *cz*. — 1113: *Boencza* (*Bajmocska*? Nyitra m.) | 1141—61: *Czernitz villa* Zala m.; ma: *Csernec* patak uo. | *Czernitz* sz. | *Craaczen*, *Fanczello* (abl.) sz. | *geuc* — *czha* rex (elválasztva két sorba!) | VárReg. 381. §.: *Zobolez* (*Szabolcs* m.) | 364. §.: *czuna* és *czunam* (acc.) ua. sz. (*csunya*?).

J) *tf*. — 1157: *Geithfa rex* | 1165: *Gejtfse regis* | 1237: *Cratfhen*, *Cratfen* szolga MODL. 220.

K) *fz*. — Egy esetben Anon. 17. §.: *zerenfze* (*Szerencs*) (vö. *f*-nél és *ch*-nál).

L) *sh*. — Csak a VárReg.-ban fordul elő, mégpedig KARÁCSONYI időrendi beosztása szerint az 1219, 1220, 1221. években és csak szó elején. 1. §.: *Shama villa* (*Csoma* Bereg m.) | 69. §.: *Shama* pristaldus | 10. §.: *Shazka villa* (*Császta*

Borsod m.) | 214—220. §.: *Shazlou* pristaldus 6-szor | 207. §.:
Shubancam (acc.) sz. | 96. §.: *Shak* sz. stb. — 22-szer.

M) *chs.* — Két oklevélben. 1220: *borborchs* 2-szer (*Barbac*
 Sopron m.) | *Mugurchs* 3-szor (??) MODL. 97. | 1221: *Bachs*
 (Bács m.) PRT. I, 652 | *Opochs* 2-szer sz. uo.

N) *cf.* — 1181: *csega* sz. (az *s a c* fölé van írva) | 1208:
fucfan (*Szucs*a Trencsén m.) | 1228: *csom* sz. MonStrig. I,
 269; vö. 1198: *chom* sz.

O) *x??* — Az 1201-es zágrábi privilégiumban két bizony-
 talan adatunk van rá: *Bogaxaum* (acc.) patak neve 3-szor
 SMIČ. III, 8—9 (W. I, 233 szerint egyszer *Bogozaum*.) Találunk uo.
 egy *Ixes* nevű hegyet is. — Ezeket SMIČIKLAS *Bogačevac*-nak és
Išće-nek olvassa; azonban úgy látszik, teljesen önkényesen,
 mert a zágrábi akadémia nagy szótárában egyik nevet sem
 lehet megtalálni.

